

Revitalizacija industrijske baštine baranjskih pustara

Devčić, Anja

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Pula / Sveučilište Jurja Dobrile u Puli**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:137:582193>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-17**

Repository / Repozitorij:

[Digital Repository Juraj Dobrila University of Pula](#)

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Fakultet ekonomije i turizma „Dr. Mijo Mirković“

ANJA DEVČIĆ

REVITALIZACIJA INDUSTRIJSKE BAŠTINE BARANJSKIH PUSTARA

Diplomski rad

Pula, rujan 2023.

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Fakultet ekonomije i turizma „Dr. Mijo Mirković“

ANJA DEVČIĆ

REVITALIZACIJA INDUSTRIJSKE BAŠTINE BARANJSKIH PUSTARA

Diplomski rad

JMBAG: 0303060200, redoviti student

Studijski smjer: Kultura i turizam

Kolegij: Upravljanje kulturnom baštinom

Mentor: izv.prof.dr.sc. Nataša Urošević

Pula, rujan 2023.

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

Ja, dolje potpisana _____, kandidatkinja za magistricu Kulture i turizma, izjavljujem da je ovaj Diplomski rad rezultat isključivo mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju bilješke i bibliografija. Izjavljujem da ni jedan dio Diplomskoga rada nije napisan na nedopušten način, odnosno da nije prepisan iz necitiranoga rada, te ne krši bilo čija autorska prava. Izjavljujem, također, da nijedan dio rada nije iskorišten za neki drugi rad na bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

Studentica

U Puli 25. rujna 2023.

IZJAVA O KORIŠTENJU AUTORSKOGA DJELA

Ja, _____, dajem odobrenje Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli, nositelju prava korištenja, da moj diplomski rad pod nazivom "_____“ upotrijebi da tako navedeno autorsko djelo objavi u javnoj internetskoj bazi Sveučilišne knjižnice Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli te preslika u javnu internetsku bazu završnih radova Nacionalne i sveučilišne knjižnice (stavljane na raspolaganje javnosti), sve u skladu sa Zakonom o autorskom pravu i drugim srodnim pravima i dobrom akademskom praksom, a radi promicanja otvorenoga, slobodnoga pristupa znanstvenim informacijama.

Za korištenje autorskog djela na gore navedeni način ne potražujem naknadu.

Potpis

U Puli 25. rujna 2023.

Sadržaj

UVOD	7
1. RAZVOJ INDUSTRIJE I INDUSTRIJSKE BAŠTINE U HRVATSKOJ	9
1.1. Industrijska povijest u Hrvatskoj.....	9
1.2. Industrijska baština i turizam	12
2. ZAŠTITA INDUSTRIJSKE BAŠTINE	14
2.1. Adaptacija i prenamjena industrijske baštine	16
2.3. Interpretacija industrijske baštine.....	19
3. PRIMJERI DOBRE PRAKSE	20
3.1. Primjeri dobre prakse u Europi	20
3.1.1. Grand-Hornu, Belgija – bivša rudnička jama.....	20
3.1.2. Kaapeli, Finska – bivša tvornica kabela	22
3.1.3. Matadero, Španjolska – bivša klaonica i tvornica mesa	23
3.2. Primjeri dobre prakse u Hrvatskoj.....	24
3.2.1. Rafinerija šećera – Tvornica Rikard Benčić u Rijeci.....	24
3.2.2. Tvornica Duhana Rovinj – Adris Exhibition & Convention Centre	29
3.2.3. Holandska kuća u Sisku	31
4. RAZVOJ I ŽIVOT U BARANJSKIM PUSTARAMA	35
4.2. Podjela rada i organizacija života	38
4.3. Podjela pustara	39
4.3.1. Pustare dunavskog područja	40
4.3.1.1. Mirkovac.....	40
4.3.1.2. Mitrovac.....	42
4.3.1.3. Jasenovac.....	43
4.3.1.4. Brestovac.....	44
4.3.1.5. Zlatna Greda (dobar primjer prakse).....	45
4.3.1.6. Sokolovac.....	47
4.3.1.7. Šebešir.....	48
4.3.1.8. Kozjak.....	48

4.3.2.Pustare dravskog područja	49
4.3.2.1.Malo Kneževo	49
4.3.2.2.Sudaraž	50
4.3.2.3.Zeleno Polje	51
4.3.2.4.Širine	53
5.ISTRAŽIVANJE – REVITALIZACIJA INDUSTRIJSKE BAŠTINE BARANJSKIH PUSTARA	54
5.1.Ciljevi i hipoteze	54
5.2.Metode i materijali	54
5.3.Interpretacija rezultata	56
5.4.Zaključak istraživanja	59
6.REVITALIZACIJA BARANJSKIH PUSTARA MIRKOVAC, ZLATNA GREDA I KOZJAK	61
6.1.Glavne značajke revitalizacije	61
6.2.Obnova i prenamjena postojećih objekata	62
6.2.1.Multidisciplinarni edukacijski centar Baranje (MECB)	64
6.2.1.1.Izrada cjelogodišnjeg programa rada MECB-a	67
6.2.2.Manifestacija – <i>Dani Pustaraša</i>	68
6.3.Zaključna razmatranja i preporuke za daljnja istraživanja	73
ZAKLJUČAK	75
POPIS LITERATURE	76
PRILOZI	83
SAŽETAK	91
ABSTRACT	92

UVOD

Industrijalizacija je itekako utjecala na gospodarski, ekonomski i društveni razvoj određenog prostora. Upravo u dobu industrijalizacije dolazi do razvoja novih izuma i tehnologije, otvaranja novih radnih mjesta, povećanja profitabilnosti gradova i država te brže i efikasnije trgovine. Međutim, doba industrijalizacije popratilo je doba deindustrijalizacije kada se zatvaraju industrije i manufakture, napuštaju industrijski objekti te propadaju industrijski krajolici. Nakon doba deindustrijalizacije ostaju materijalni, nematerijalni, pokretni i nepokretni elementi industrije koja je nekada postojala na određenom prostoru. Navedeni elementi danas mogu poslužiti kao temelj na kojem će se graditi valorizacija i revitalizacija industrijske baštine. Polazeći od toga, predmet istraživanja ovog diplomskog rada je potencijal revitalizacije hrvatske industrijske baštine. Svrha rada je da se putem prikupljenih materijala ustanovi i analizira mogućnost revitalizacije industrijske baštine baranjskih pustara, a cilj rada je upravo kroz istraživanje napraviti predložak za revitalizaciju industrijske baštine baranjskih pustara. Prema tome, postavljena je prva hipoteza da postoji potencijal za revitalizaciju industrijske baštine baranjskih pustara i druga hipoteza da se revitalizacijom baranjskih pustara doprinosi valorizaciji industrijske baštine u Republici Hrvatskoj.

Kako bi se ostvarila svrha i cilj istraživanja te kako bi se potvrdila ili opovrgnula postavljena hipoteza, diplomski će se rad podijeliti u šest poglavlja s pripadajućim potpoglavljima. U prvom poglavlju prikazat će se industrijska povijest u Hrvatskoj te definirati industrijska baština i industrijski turizam.

U drugom će se poglavlju objasniti što se sve uvrštava pod zaštitu industrijske baštine, na koji način se ona može adaptirati i prenamijeniti te kako se uopće interpretira industrijska baština. Zatim, u trećem poglavlju predstaviti će se izabrani primjeri dobre prakse u Europi i u Hrvatskoj. Za svako će se područje odabrati tri primjera, a čiji će se elementi iskoristiti i u istraživanju.

U četvrtom poglavlju predstaviti će se razvoj i život u baranjskim pustarama. Prikazat će se podjela rada i organizacija posla na pustarama te klasifikacija pustara koje su izabrane za ovaj diplomski rad.

Peto se poglavlje bavi istraživanjem o potencijalu revitalizacije industrijske baštine. Opisat će se ciljevi, svrha, predmet, metode i hipoteza istraživanja te će se dobiveni rezultati prikazati uz sam zaključak istraživanja.

U posljednjem se poglavlju predlaže se primjer modela revitalizacije baranjskih pustara Mirkovca, Kozjaka i Zlatne Grede. Navest će se glavne značajke revitalizacije, obnova i prenamjena postojećih objekata te ideja manifestacije *Dani Pustaraša* pomoću dostupne literature, provedenog istraživanja i ideje autorice diplomskog rada.

1. RAZVOJ INDUSTRIJE I INDUSTRIJSKE BAŠTINE U HRVATSKOJ

Kroz sljedeća će se potpoglavlja objasniti razvoj industrije u Hrvatskoj od njenih početaka s industrijskom revolucijom pa sve do danas. Zatim će se detaljno predstaviti što je to industrijska baština, kako se definira i kako se dijeli industrijska baština. Uz sve navedeno, predstaviti će se i definirati industrijski turizam, koji su sve tipovi industrijskog turizma i kako je on povezan s cjelokupnim turizmom nekog prostora.

1.1. Industrijska povijest u Hrvatskoj

Industrija je gospodarska djelatnost koja se ostvaruje primjenom mehaniziranog radnog procesa i strojeva u masovnu i standardiziranu proizvodnju.¹ Sami počeci razvoja industrije povezuju se s Engleskom u 18. stoljeću i to kada je J. Watt primijenio parni stroj u mehanizirani radni proces. Već u 19. stoljeću industrija se počinje razvijati i u drugim zemljama svijeta poput Francuske, Njemačke, Švedske i SAD-a. Novi način proizvodnje, novi postupci, novi izumi i materijali stvaraju nove odnose u postojećem društvu te se između I. i II. svjetskog rata industrija razvijala i u drugim područjima svijeta, a već nakon II. svjetskog rata gotovo su se sve države industrijalizirale. Za potrebe ovog diplomskog rada treba se predstaviti kako je započela industrijalizacija u Hrvatskoj te kako se razvijala kroz godine do danas.

Godina 1848. uzima se kao godina kada industrijska revolucija postavlja bitna ekonomska i politička pitanja za život u Hrvatskoj.² Povećanje sredstava za razmjenu robe dali su pomorstvu, trgovini i industriji mogućnost za brži razvoj elemenata industrijske revolucije i više razloga za propadanje feudalnog društva. Međutim, u Hrvatskoj je došlo do zakašnjele industrijske revolucije, a to se može vidjeti kada se uspoređi primjena najvažnijih izuma u svijetu, u drugim državama i u Hrvatskoj. Tako se željezo počelo proizvoditi u visokim pećima prvi put u Engleskoj u 1766. godini, a

¹ Enciklopedija, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=27357> (14.09.2023.)

² Bićanić, R., *Industrijska revolucija u Hrvatskoj i godina 1848.*, Historijski zbornik, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb, 1948., str. 67

u Hrvatskoj tek u 1855.³ Parni stroj počeo se upotrebljavati u proizvodnji u Engleskoj 1781. godine, a u Hrvatskoj je prvi puta uveden u tvornicu papira Rijeke 1835.⁴ Jednako tako bilo je i s ostalim izumima poput mehaničkog tkalačkog stana s parostrojem, šećerane na parni pogon, stroj za proizvodnju papira, plinara i tvornice za izradu mašina za potrebe industrije te dr. Naravno, postojali su i pozitivni primjeri gdje Hrvatska nije kasnila za drugim zemljama u korištenju novih izuma, a to je pojava parobroda. Prvi parobrod zaplovio je 1807. godine, a na Jadranu 1818. godine.⁵ Zanimljivo je, da je parobrod u Hrvatskoj prije zaplovio rijekom nego morem i to 1817. godine.⁶ Prema svemu navedenom, industrijska se revolucija u Hrvatskoj očituje kroz upotrebu parnih strojeva kao što su brodovi, parni strojevi u rudnicima i tvornicama te željeznicom. Samom upotrebnom parnih strojeva dolazi i do povećanja proizvodnje, a to znači i porast kapitala, kapaciteta proizvodnje i broja radnika. Sve navedeno nije utjecalo samo na promjene u industriji već i na promjene u društveno-ekonomskoj strukturi.

Za povećanje i proširenje kapitalističkog načina proizvodnje potrebno je zadovoljiti društveno-ekonomske uvjete, poput otvaranja neutralne ekonomije robnom prometu, širenja tržišta, izgradnja infrastrukture, porast gradova i odvajanja agrikulture od obrta. Iako industrijska revolucija u svojem početku ne generira velike društvene promjene ona se ipak primjećuje te se klasni sastav hrvatskog društva počinje kvalitetno mijenjati. Mijenja se zbog promjena koje su izazvane uvođenjem novih pogona. Navedena promjena stvara nove potrebe za stručnim kvalificiranim radnicima (mehaničari, strojari, tvornički majstori i sl.), znatno povećava broj namještenika (knjigovođa, poslovođa, inženjera i sl.) i uzrokuje porast zapošljavanja stranca (najviše ljudi iz Austrije, Češke, Engleske, Belgije i dr.).⁷ Uzrokuje, porast zapošljavanja žena na radnim mjestima i to ne samo u tvornicama već i na puno težim vrstama posla - u rudnicima. Najznačajnija promjena je nastanak prvih radničkih organizacija, radničkih pokreta i početak socijalnog osiguranja, a sve to nastaje zbog velike eksploatacije radnika.

³ Ibidem, str. 71

⁴ Ibidem, str. 72

⁵ Ibidem, str. 73

⁶ Ibidem, str. 74

⁷ Ibidem, str. 81

Raspad Austro-Ugarskog carstva zatiče Hrvatsku u fazi nedovršene industrijske revolucije, a to znači da se nisu izgradile prometne i gospodarske infrastrukture i postoji strukturna neravnoteža unutar određenih hrvatskih krajeva. Oskudan kapital, nerazvijena industrijska infrastruktura, veliki utjecaj stranačkih kapitala i socijalne tenzije doveli su do stagnacije hrvatskog gospodarstva početkom 20. stoljeća.⁸ Naravno, na to su utjecali i učinci ulaska Hrvatske u monarhističku Jugoslaviju, gdje je osjetna neravnopravnost nacija, velika promjena tržišta u ponudi i potražnji te smanjenje kupovne moći stanovništva. Također, proizvodi koji su nekada bili plasirani na tržištu Austro-Ugarske monarhije tada postaju izvozni produkti podvrgnuti carinskim barijerama novonastalih država. Međutim, postoje i pozitivne strane, a to je da ulaskom u novu državnu zajednicu, 1918. Hrvatska postaje jedna od najrazvijenijih područja nove države, a o tome govore podaci da je prednjačila u zauzimanju ukupne površine, udjelu radništva, udjelu u trgovini i novčarstvu (Zagreb je najjače financijsko središte u zemlji).⁹

Nakon II. svjetskog rata Hrvatska je gospodarski i demografski osiromašena, ljudski kapital je bitno reduciran (neposrednim ratnim stradanjima i etničkim čišćenjem). Umanjenje razvojnih potencijala tog doba posljedica je kolektivizacije poljoprivrede prema sovjetskom modelu, konfiskacija proizvodnih kapaciteta, nacionalizacija, sputavanja zanatstva te druge mjere.¹⁰ Unatoč negativnim posljedicama koje su ostavile veliki trag na industriji i gospodarstvu Hrvatske u 20. stoljeću postoji i pozitivan pomak u odnosu na stanje početkom stoljeća te je porasla masa proizvedenog bruto društvenog proizvoda i povećan je proizvod po stanovniku.¹¹ Usprkos tomu Hrvatska u usporedu s drugim europskim državama i dalje znatno zaostaje u gospodarskoj i industrijskoj razvijenosti 20. stoljeća. Na to ukazuje podatak da unatoč jasnim upozorenjima da završava era klasičnog industrijalizma te počinje razdoblje znanstveno-tehnološke revolucije hrvatsko gospodarstvo nije adekvatno reagiralo na tu promjenu.

Nakon stjecanja potpune suverenosti Hrvatska se našla u položaju krize i deindustrijalizacije te destrukcije proizvodnog potencijala. Primjetno je zatvaranje

⁸ Vranjican, S., *Dostignuća i promašaji gospodarskog razvoja Hrvatske u proteklom stoljeću*, *Revija za socijalnu politiku*, Vol. 12, No. 3.4, Zagreb, 2005., str. 337

⁹ Ibidem, str. 338

¹⁰ Ibidem, str. 339

¹¹ Ibidem, str. 339

velikog broja pogona tekstila, rudarskih pogona i metalurških industrija. Autor Vranjican navodi da je privatizacija rezultirala pljačkom društvenog kapitala gdje je nestalo 700.000 radnih mjesta, ljudski kapital ostao je devastiran otpuštanjem i prisilnim umirovljenjima, a ukupna zaduženost prekoračila je svotu od 30 milijardi dolara.¹² Isti autor zaključuje da su poticanje pseudopoduzetništva, demotivacija proizvodnog poduzetništva, nekontrolirani ulazak stranog kapitala, rasprodaja profitabilnih fiksnih fondova strancima i nesposobnost za brigu stranačkih interesa države neki su od razloga za tragičnu bilancu razdoblja hrvatske neovisnosti.¹³ Može se zaključiti da su socijalni potresi i kriminalna djela uništili znatan dio gospodarstva, industrije i društvenih stečevina u Hrvatskoj, a posljedice su upravo zatvaranje industrijskih pogona zbog čega se dio stanovništva počeo okretati prema drugim izvorima prihoda primjerice turizmu, poljoprivredi i građevinarstvu. Iako se od osamostaljenja Republike Hrvatske do danas povećao broj industrijskih poduzeća bilježi se konstantan pad broja zaposlenih u industriji, a upravo to rezultat je strukturnih promjena industrijske proizvodnje te je u Hrvatskoj započela postindustrijska preobrazba gospodarske strukture.

1.2. Industrijska baština i turizam

Industrijska baština po svojoj definiciji kompleksan je pojam jer u sebi obuhvaća pokretnu, nepokretnu i nematerijalnu baštinu.¹⁴ U Nižnjitagilskoj povelji industrijska baština definirana je kao baština koju čine ostaci industrijske kulture s povijesnom, tehnološkom, društvenom, arhitektonskom ili znanstvenom vrijednošću, a to su građevine, postrojenja, radionice, mlinovi, tvornice, rudnici, lokacije za proizvodnju i preradu, skladišta, mjesta za proizvodnju, emitiranje i uporabu energije, prometna infrastruktura i mjesta društvenih aktivnosti povezana s industrijom (stanovanje, religija ili obrazovanje).¹⁵

¹² Ibidem, str. 342

¹³ Ibidem, str. 342

¹⁴ Čakširan, V., Što je industrijska baština? – Priručnik za prikupljanje industrijske baštine, Gradski muzej Sisak, Sisak, 2020., str. 17

¹⁵ Međunarodni odbor za očuvanje industrijske baštine, *Nižnjitagilska povelja o očuvanju industrijske baštine*. Povijest u nastavi, Vol. 8. (15.) (1), 2010., str. 176.

Unutar industrijske baštine nastaje tip turizma s nazivom industrijski turizam, a njega karakteriziraju posjeti povijesnim i/ili operativnim industrijskim postrojenjima, lokalitetima i poduzećima. Industrijski turizam omogućuje lokalnoj i regionalnoj zajednici da predstave posjetiteljima dio identiteta kroz značajna industrijska sjedišta te da usmjere svoj kulturni i ekonomski razvoj kroz industrijski turizam.¹⁶ Postoji nekoliko problema kod klasifikacije industrijskog turizma u svijetu. Prvenstveno, industrijski turizam kao pojam nije detaljno istražen i ne postoji konsenzus oko točne definicije pojma. Zatim, postoje mnoge dvojbe oko toga koja vremenska perspektiva čini industrijsku baštinu kao turistički proizvod. Neke države pod pojmom industrijskog turizma svrstavaju samo posjet pogonima i operativnim poduzećima, a druge države pod pojmom industrijskog turizma svrstavaju isključivo lokacije koje predstavljaju industrijsko nasljeđe zajednice.¹⁷

Prema autoru Frewu industrijski turizam možemo podijeliti prema specifikaciji primarne funkcije turističke atrakcije, a to znači da u prvoj kategoriji postoje industrijsko turistički proizvodi čija je primarna funkcija proizvodnja ne-turističkih dobara i/ili usluga, dok u drugoj kategoriji postoje one koje predstavljaju samostalne atrakcije sa središnjim turističkim ciljevima.¹⁸ U prvu kategoriju svrstavaju se suvremene industrijske objekte i pogone čija glavna funkcija postojanja nije vezana uz moguće djelovanje na turističkoj razini (npr. tvornica Kraš i Zvečevo). U drugu kategoriju svrstavaju se povijesna poduzeća, obrti, pogoni i industrije koji su odavno zatvoreni, ali imaju kulturološki značaj za područje u kojem se nalaze te se onda i prenamjenjuju, valoriziraju i revitaliziraju za turističke svrhe (npr. Tvornica duhana Rovinj i Rafinerija šećera Rijeka).

¹⁶ Otgaar, A.H.J., van den Berg, L., Berger, C., Xiang Feng, R., *Industrial Tourism: Opportunities for City and Enterprise*, (1. ed.). Routledge, 2010., str. 1.

¹⁷ Ibidem, str. 1.

¹⁸ Frew, E.A., *Industrial Tourism: A Conceptual and Empirical Analysis*. PhD thesis, Victoria, 2000., str. 23.

2. ZAŠTITA INDUSTRIJSKE BAŠTINE

Razdoblje početka industrijske baštine povezuje se s trenutkom kada su se industrije kao takve počele gasiti, odnosno 80-tih godina prošlog stoljeća kada dolazi do zatvaranja industrijskih zgrada i pogona te iza njih ostaju napuštene industrijske zgrade, skladišta, tvorničke hale, radnička naselja i drugi industrijski objekti.¹⁹ Prave vrijednosti industrijske baštine prepoznate su tek početkom 21. stoljeća kada mnoge lokalne i regionalne zajednice uviđaju da industrija koja je postojala u njihovoj zajednici postoji i kao dio njihovog identiteta, a koja se pritom može iskoristiti za revitalizaciju, valorizaciju i prenamjenu industrijskih objekata u industrijsku baštinu i turističke atrakcije.

Kako bi se adekvatno očuvala i zaštitila industrijska baština potrebno je znati prepoznati, ocijeniti i odabrati vrijednosti koje će se promovirati i koristiti kao svrha i cilj za zaštitu industrijske baštine. Pritom bitno je odabrati i omogućiti nove reafirmacije s novim i atraktivnim sadržajem jer takav pristup omogućava održivo očuvanje baštine u edukativnom smislu.²⁰

Najbolji način za očuvanje i zaštitu industrijske baštine je njeno korištenje. Što to zapravo znači? Kulturno baštinski resursi prolaze kroz proces komodifikacije koja se postavlja kao svrha stvaranja turističkog proizvoda, a uz taj proces dodaje se i vrijednost profita.²¹ Profit kod kulturno turističkog proizvoda odnosno konkretno u ovom radu industrijske baštine i njenih proizvoda omogućuje baštini da ostvari financijsku dobit s kojom zatim može dodatno zaštititi objekt ili lokalitet, financirati daljnje istraživanje te stvoriti potporu lokalnoj zajednici kroz otvaranje novih radnih mjesta. Korištenje industrijske baštine omogućuje pravodobnu zaštitu i očuvanje s ciljem održivosti.

Kod korištenja povijesne nepokretne materijalne baštine ili ostavštine potrebno je pripaziti na zakonske okvire kojima se regulira očuvanje baštine, a to znači da se svako preuređivanje, nadogradnja i dogradnja mora odraditi u skladu s propisanim

¹⁹ Rogić, T., *Sustav kriterija zaštite i njen značaj*, Zbornik radova prvog hrvatskog simpozija o industrijskom nasljeđu, Naklada Društva arhitekata, građevinara i geodeta, Karlovac, 2001., str. 40

²⁰ Ibidem, str. 40

²¹ Feifan Xei, P., *Industrial Heritage Tourism*, Bristol; Buffalo: Channel View Publications, Buffalo, 2015., str. 65

zakonima i zakonima restauracijskih ureda određenih prostora. Autor Feifan Xei naveo je da bi „restauracija trebala biti reverzibilna. Intervencija, za komercijalni razvoj turizma, trebala bi biti objektivna i temeljiti se na određenoj vrsti interpretacije tako da potencijalne povijesne i kulturne vrijednosti nisu iskrivljene. Ideje o autentičnosti i održivosti bi trebale voditi obnovu industrijske baštine.“²²

Uz sve navedeno bitno je naglasiti da se zaštita industrijske baštine može provoditi na:

- međunarodnoj,
- regionalnoj i
- lokalnoj razini.

Organizacija koja potiče zaštitu, edukaciju, obnovu i istraživanje industrijske baštine na međunarodnoj razini je Međunarodni odbor za očuvanje industrijske baštine (TICCIH). Počeci razrade zaštite, valorizacije i identifikacije industrijske baštine vezani su uz osnivanje Međunarodnog odbora za očuvanje industrijske baštine 1978. godine.²³ Tomu je pridonio kongres održan 25 godina nakon osnutka (2003.) u Rusiji gdje je nastala Povelja za industrijsku baštinu iz Nizhny Tagila te se ona smatra središnjim dokumentom suvremene zaštite industrijske baštine.²⁴

U povelji se naglašava važnost pravodobnog identificiranja, istraživanja i evidentiranja industrijske baštine u korist njene zaštite, a to znači da je potrebno klasificirati sve vrijednosti koje nosi određena industrijska baština poput znanstvene, tehnološke, povijesne, arhitektonske i slično. U povelji se navodi da nakon klasifikacije vrijednosti industrijske baštine treba pristupiti zakonskoj zaštiti te sagledati industrijsku baštinu u cijelosti kao dio kulturnog nasljeđa.²⁵ Zakonski sve treba zaštititi, od izvorne građevine, pogona, strojeva, podzemnih i nadzemnih struktura, industrijskih krajobraza, arheoloških nalazišta, kompleksa i dr.

²² Ibidem, str. 65

²³ Ratkajec, M., *Zaštita industrijske baštine na primjeru Tvornice strojeva i lijevaonice metala „Braća Ševčik“*, Portal: godišnjak Hrvatskoga restauratorskog zavoda, 2014., <https://hrcak.srce.hr/file/196483> (19.05.2023.)

²⁴ Međunarodni odbor za očuvanje industrijske baštine, *Nižnijtagilska povelja o očuvanju industrijske baštine*. Povijest u nastavi, Vol. 8. (15.) (1), 2010., str. 176.

²⁵ Ibidem, str. 176

2.1. Adaptacija i prenamjena industrijske baštine

Kako se industrijalizacija razvija paralelno svjedočimo procesu deindustrijalizacije odnosno dok se s jedne strane grade industrijske zgrade s druge strane druge će biti napuštene ili srušene. Pitanje je kako sačuvati odnosno pronaći rješenje za ponovno uključivanje napuštene industrijske baštine u živote današnjih ljudi tj. turista. Važno je pronaći način kako ju prenamijeniti, a zatim i interpretirati tj. dati novo značenje industrijskoj baštini.

Prvenstveno potrebno je postaviti se prema industrijskoj baštini kao i prema svakoj drugoj baštini koja je vrijedna očuvanja, revitalizacije i valorizacije kroz različite načine i mogućnosti. Industrijska baština može se očuvati pomoću festivalizacije, reurbanizacije, muzealizacije ili pak prenamijeniti u stanove, hotele, hostele, trgovačke ili edukacijske centre.²⁶ Nije bitno samo održavanje industrijske baštine već i razvoj destinacije na kojoj se nalazi baština te isto tako razvoj i uključivanje lokalne zajednice.

Kako bi se provela uspješna revitalizacija industrijske baštine potrebno je ispoštovati osnovne principe revitalizacije, a to znači da se prvenstveno treba raditi na očuvanju organske cjeline i prvobitne arhitektonske koncepcije.²⁷ Industrijska baština treba sadržavati ono što ju je nekad činilo industrijom, a što se tijekom revitalizacije treba očuvati te naposljetku i naglasiti. Uz očuvanje organske cjeline potrebno je očuvati i unutarnje tlocrte odnosno originalne konstruktivne sisteme te korištene materijale koji sami po sebi mogu pridonijeti većoj važnosti i većem značaju revitalizirane industrijske baštine.²⁸ Kada se poštuju svi ovi koraci i pravila prilikom revitalizacije dolazi do uspješne realizacije obnove industrijske baštine. Također, nije bitno samo očuvati izgled industrijske baštine, bitno je i postići suradnju s lokalnom

²⁶ Maroević, I., *Muzealizacija industrijske baštine kao kulturni resurs*, Zbornik radova prvog hrvatskog simpozija o industrijskom nasljeđu, str. 75-88., Naklada društva arhitekata, građevinara i geodeta, Karlovac, 2001., str. 77

²⁷ Šepić, Lj., *Svijetla budućnost – vrijeme spašavanja i revitalizacije industrijskog nasljeđa*, Zbornik radova prvog hrvatskog simpozija o industrijskom nasljeđu, str. 275-283., Naklada Društva arhitekata, građevinara i geodeta, Karlovac, 2001., str. 278

²⁸ Ibidem, str. 278

zajednicom, lokalnim udrugama i regionalnim vlastima kako bi se povezale interesne grupe u određenoj lokalnoj sredini.²⁹

Prenamjena industrijske baštine nije samo obnova i revitalizacija već i promjena na društvenoj, gospodarskoj i ekonomskoj razini destinacije. Industrijska baština može biti socijalno održiva jer može riješiti probleme nezaposlenosti, obrazovanja i edukacije te probleme spajanja lokalne zajednice u jednu širu sliku društva.³⁰ Kako bi se postigla uspješna revitalizacija i valorizacija industrijske baštine ona može uključivati sljedeće turističke aktivnosti, atrakcije i sadržaje koji nastaju s ciljem održivosti:³¹

- Muzej,
- informativni i edukacijski centar,
- turistički centar,
- adaptaciju i ponovnu upotrebu u komercijalne svrhe i
- zgrade industrijske baštine kao turistički smještaj.

Muzealizacija je proces koji zaštićuje određene materijalne predmete i kulture od propadanja prenoseći ih u muzeološki kontekst. Izoliranje materijalne kulture u muzeološke svrhe dovodi taj oblik kulture u reprezentativni uzorak ili medij pomoću kojeg se prenosi poruka prošlosti u sadašnjost.³²

Postoje tri oblika muzealizacije industrijske baštine, a to su: zaštita pojedinačnih građevina s različitim namjenama, formiranje muzeja na otvorenom tehničke kulture i reinterpretacija industrijskih kompleksa.³³ Prvi oblik muzealizacije predstavlja se kroz industrijske komplekse koji su sačuvana i dijelom obnovljena industrijska baština, a iskorišteni su za potpunu ili djelomičnu novu namjenu.³⁴ Moguće je prvotnu namjenu prikazati, a uz nju dodati i druge namjene poput različitih kulturnih i društvenih ponuda, sadržaja, raznovrsnih javnih površina i atrakcija koje naglašavaju originalnu

²⁹ Ibidem, str. 279

³⁰ Ibidem, str. 280

³¹ Jonsen-Verbeke, M., *Industrial heritage: A nexus for sustainable tourism development*, Tourism Geographies: An International Journal of Tourism Space, Place and Environment, Vol. 1(1), 1999., str. 75

³² Maroević, I., *Muzealizacija industrijske baštine kao kulturni resurs*, Zbornik radova prvog hrvatskog simpozija o industrijskom nasljeđu, str. 75-88., Naklada društva arhitekata, građevinara i geodeta, Karlovac, 2001., str. 80

³³ Ibidem, str. 82

³⁴ Ibidem, str. 83

industrijsku baštinu.³⁵ Cjelokupni muzejski sadržaj može pomoći muzeju da postane nezaobilazna turistička atrakcija.

Informativni i edukacijski centar glavni je primjer koji će se iskoristiti i u istraživačkom dijelu rada, a njegova funkcija je primarno komunikacija. Kroz edukacijski centar prolazi komunikacija o informacijama i obrazovanju o industrijskoj povijesti te drugim ekonomskim i društvenim aspektima lokalne industrijske prošlosti. Informativni i edukacijski centar kao objekt može uključivati informacijski pult, dvoranu namijenjenu za edukacije i prezentacije, izložbene dvorane, multimedijalne prostore te arhiv. Ovakav tip kulturno turističkog objekta industrijske baštine nije samoodrživ te bi trebao funkcionirati u sklopu s drugim popratnim sadržajima.³⁶

Turistički ili posjetiteljski centar treba se nalaziti pored određenog industrijskog lokaliteta, usmjeravati posjetitelje na druge kulturno značajne lokalitete i povezivati se s ostalim turističkim centrima unutar regije.³⁷ Sadržaj unutar centra treba biti edukacijskog, informativnog i zabavnog karaktera. Unutrašnjost turističkog centra treba uključiti interaktivne izložbe, multimedijalne platforme, suvenirnice i ugostiteljske objekte.

Posljednji oblik interpretacije industrijske baštine s ciljem održivosti je adaptacija zgrade industrijske baštine u komercijalne svrhe ili turistički smještaj. Ovaj oblik interpretacije izaziva dozu skepticizma kod mnogih autora i stručnjaka unutar konzervatorske struke. Smatra se da se prenamjenom industrijske baštine u komercijalnu funkciju (npr. turistički smještaj) nezadržava identitet lokacije. Bitno je tijekom revitalizacije brinuti o zakonskim okvirima koji osiguravaju očuvanje kulturnog dobra i industrijskog lokaliteta jer ovaj način interpretacije omogućava posjetiteljima i turistima da posjete i prenoće u originalnom objektu industrijske baštine.³⁸

Svi ovi primjeri interpretacije s ciljem održivosti industrijske baštine mogu sačuvati i zaštititi turističko mjesto, objekt ili lokalitet od daljnjeg propadanja. Kako je već navedeno nabolji način zaštite industrijske baštine je njeno korištenje, ali

³⁵ Jonsen-Verbeke, M., *Industrial heritage: A nexus for sustainable tourism development*, Tourism Geographies: An International Journal of Tourism Space, Place and Environment, Vol. 1(1), 1999., str. 76

³⁶ Ibidem, str. 76

³⁷ Ibidem, str. 76

³⁸ Ibidem, str. 78

prvenstveno treba pronaći pravi proces analize te adekvatne opcije za pojedinu industrijsku baštinu, a zatim ju na pravi način valorizirati i revitalizirati.

2.3. Interpretacija industrijske baštine

Interpretacija se može podijeliti na tri funkcije, a to su: obrazovanje posjetitelja, zabavljanje posjetitelja i izazivanje osjećaja poštovanja prema objektu kulturne baštine. Autor Slunjski navodi da je interpretacija pretežito komunikacijski proces³⁹. Proces koji je u jednu ruku edukativan, a u drugu zabavan način za posjetitelje da istraže i otkriju značenje kulturne baštine.⁴⁰

Industrijska baština svojom monumentalnošću i impozantnošću ističe se od drugih vrsta baštine, a ona nije samo struktura i infrastruktura već se može predstaviti kroz više različitih oblika. Vizualna povijesna građa (fotografije, filmovi, videomaterijali i stare razglednice) ima iznimnu vrijednost prilikom rekonstrukcije povijesnog razvoja, a skupljanjem i prikazivanjem vizualne građe omogućuje se lakša interpretacija lokaliteta.⁴¹ Važan segment prilikom očuvanja čini arhivska građa koja u kontekstu industrijske baštine predstavlja sve tiskane, pisane i elektroničke dokumente vezane uz određenu industriju. Ne treba zaboraviti spomenuti i kartografsku građu koja može predočiti i dati jasniju sliku smještaja pojedinih objekata na određeno područje.⁴² Uz sve navedeno tu je još i umjetnost, novine, likovna ostavština, proizvodi koji su potekli iz tvornica, radna i zaštitna oprema, reklamni materijali, predmeti industrijskog dizajna, svjedočanstvo ljudi i mnogo više. Sve to su elementi pomoću kojih je moguće pobliže posjetiteljima predstaviti industrijsku baštinu, a time se njima omogućava lakša i jednostavnija interpretacija. Sve u svemu, industrijska baština nije samo građevina, ipak industrije nebi ni bilo da nije bilo ljudi koji su radili u njoj, a iza ljudi ostaje sve što je prethodno navedeno.

³⁹ Slunjski, R., Turističko geografski pristup valorizaciji kulturne baštine, Podravina, Vol. 16 (31), Koprivnica, 2017., str. 163

⁴⁰ Ibidem, str. 164

⁴¹ Čakširan, V., *Što je industrijska baština? – Priručnik za prikupljanje industrijske baštine*, Gradski muzej Sisak, Sisak, 2020., str. 18

⁴² Ibidem, str. 21

3. PRIMJERI DOBRE PRAKSE

Korisno je predstaviti primjere koji ukazuju na to da je revitalizacija moguća te i više nego potrebna za određenu industrijsku baštinu. Kroz naredna potpoglavlja navest će se određeni primjeri dobre prakse u Europi i u Hrvatskoj. Odabrana tri primjera služiti će kao predložak za način razvijanja revitalizacije industrijske baštine baranjskih pustara. Odnosno svi navedeni primjeri bit će djelomično ili u potpunosti prezentirani kao mogućnost revitalizacije baranjskih pustara.

3.1. Primjeri dobre prakse u Europi

Za primjere dobre prakse odabrani su primjeri valorizacije i revitalizacije industrijske baštine koji već skoro dva desetljeća uspješno postoje i posluju. Primjeri koji su izabrani su: bivša rudnička jama u Belgiji, bivša tvornica kabela u Finskoj i bivša klaonica i tvornica mesa u Španjolskoj.

3.1.1. Grand-Hornu, Belgija – bivša rudnička jama

Smješten u pokrajini Hainaut, Grand-Hornu predstavlja jedan od najboljih primjera neoklasičnog industrijskog naslijeđa u Europi. Ovaj kompleks sagrađen je u 19. stoljeću prema nacrtima Henri Degorgea, francuskog poduzetnika koji je bio zainteresiran za iskopavanje ugljena.⁴³ Grand-Hornu s radom započinje tijekom vrhunca industrijske revolucije te iako su početne godine bile teške s vremenom je postao jedno od najvećih rudarskih firmi u Belgiji. Zanimljiva je činjenica da su se tamo ostvarila mnoga tehnološka unaprjeđenja za proizvodnju rudarenja ugljena, a ujedno su izgradili i prvu privatnu željeznicu u državi kako bi podržali ekonomski napredak firme.⁴⁴ Potrebno je naglasiti da se zbog velikog kapaciteta proizvodnje izgradilo radničko naselje kapaciteta od 450 kuća, a uz to i škola, plesne sale,

⁴³Sophie Carree PR, https://sophiecarree.be/Culture/CID%20-%20Grand%20Hornu/4.Grand-Hornu/Grand-Hornu_History_en.pdf (11.09.2023.)

⁴⁴ Ibidem, (11.09.2023.)

trgovine, apoteka te slični objekti koji su omogućili radnicima bezbrižan život u blizini posla.⁴⁵

Drugi svjetski rat utječe na proizvodnju i razvoj rudničke jame ugljena te se već 1945. godine u potpunosti zatvara. Idućih deset godina nalazi se u ruševnom stanju te je podliježe posljedicama vandalizma. Arhitekt Genri Guchez spašava kompleks 1971. nakon što ga otkupljuje od države.⁴⁶ On je započeo prvobitnu obnovu, provincija Hainaut ju je nastavila te se 1984. postavljaju ciljevi obnove, a tu su: baština, turizam i kultura. Početkom 1990-tih godina inicira se ideja o muzeju suvremene umjetnosti na tom prostoru što ujedinjava sve dionike da izvrše svoju viziju o revitalizaciji ove industrijske baštine u mjesto baštine, turizma i kulture.

Prostor se otvara za posjetitelje 2002. godine, kada se otvara i Muzej suvremene umjetnosti Grand-Hornu te je danas glavno mjesto industrijske baštine Belgije. Ovaj se primjer industrijske baštine od 2012. godine nalazi na UNESCO-voj listi industrijske baštine.⁴⁷

Slika 1. Grand-Hornu

Izvor: <https://visitworldheritage.com/en/eu/grand-hornu/55b7cbf6-c023-4514-a7e5-5ca340a181d2>

Bivša zgrada koja je obnovljena u sklopu cijelog projekta revitalizacije ugostila je muzej suvremene umjetnosti, a ideja muzeja je da nije potrebno izlagati remek-

⁴⁵ Ibidem, (11.09.2023.)

⁴⁶ Ibidem, (11.09.2023.)

⁴⁷ Ibidem, (11.09.2023.)

djela velikih majstora suvremene umjetnosti, već promatrati aktualne trendove i održavati blisku vezu sa samim mjestom i njegovom poviješću.

3.1.2. Kaapeli, Finska – bivša tvornica kabela

Tvornica kablova ili današnjeg naziva Kaapeli, smještena je u četvrti Ruoholahti u Helsinkiju i bila je najveća zgrada u Finskoj kada je dovršena 1954. godine pa sve do kraja 1970-tih.⁴⁸ U samim počecima proizvodnje bavili su se proizvodnjom pomorskih kabela, kasnije dobiva odjel elektronike i podatkovni centar te postaje Nokia Corporation. Krajem 20. stoljeća uprava grada Helsinki u dogovoru s Nokiom prekida ugovor i izrađuju planove za revitalizaciju i renovaciju određenih infrastruktura. Kompleks Kaapeli naseljuju brojni umjetnici koji napušteni industrijski kompleks pretvaraju u mjesto obitavanja i rada. Od 1992. do 1994. godine tamo se nalaze kazalište, finski muzej fotografije, hotel, restoran i knjižnica.⁴⁹ Svoj razvoj i unaprjeđenje ističu sve do danas te je Kaapeli najveći kulturni centar u Finskoj (sl.2.).

Slika 2. Kaapeli – kulturno društveni centar

Izvor: Cable factory, Povijest tvornice kablova,

<https://www.kaapelitehdas.fi/en/history-of-the-cable-factory/> (12.09.2023.)

Tamo se nalaze tri muzeja, 12 galerija, plesno kazalište, umjetničke škole, više od 50 glazbenih i studijskih prostora, pet sportskih klubova, dva restorana i

⁴⁸ Cable factory, Povijest tvornice kablova, <https://www.kaapelitehdas.fi/en/history-of-the-cable-factory/> (12.09.2023.)

⁴⁹ Ibidem, (12.09.2023.)

kafića, razne firme i edukacijski centri.⁵⁰ Moguće je iznajmljivati određene prostore za koncerte, izložbe, festivale, manifestacije i sajmove.

3.1.3. Matadero, Španjolska – bivša klaonica i tvornica mesa

Stara madridska klaonica vrlo je zanimljiv primjer gradske industrijske arhitekture. Projektirana je 1908. godine od strane Luisa Bellida u tada nenaseljenom dijelu grada. Radovi izgradnje same industrije trajali su od 1910. do 1925. godine, a objekti su bili u funkciji do 1996.⁵¹ Za konstrukciju bivše klaonice i tvornice mesa koristili su autohtone materijale poput cigle i crijepa.

Zgrade koje su tvorile tadašnju klaonicu i tvornicu mesa bile su grupirane u pet sektora, a to su: administracija i upravljanje, proizvodnja, klaonica i sanitarni dio te stočna tržnica. Godine 1997. madridski opći urbanistički plan razvoja uključio je staru klaonicu i tvornicu mesa (sl.3.) u katalog zaštićenih zgrada.⁵²

Slika 3. Matadero – centar kulture

Izvor: <https://www.spain.info/en/places-of-interest/matadero-madrid/>

Već pet godina poslije gradsko vijeće donijelo je odluku da se ovaj oblik industrijske baštine sklopi u jednu arhitektonsku adaptaciju s urbanističko-ekološkom namjenom i s idejom stvaranja velikog kulturnog prostora u gradu. Glavni ciljevi

⁵⁰ Ibidem, (12.09.2023.)

⁵¹ Pardo Abad, C.J., Valuation of Industrial Heritage in Terms of Sustainability: Some Cases of Tourist Reference in Spain, *Sustainability* 2020, 12(21), Madrid, Spain, 2020., str. 10

⁵² Ibidem, str. 10

projekta bili su restrukturiranje objekta, preuređenje slobodnih prostora, donošenje općih kriterija te očuvanje skupine jedinstvenih zgrada industrijske baštine.⁵³ Naravno, sve to je provedeno uz poštovanje izvorne arhitekture te su različite kulturne namjene prilagođene postojećim prostorima.

Projekt završen 2007. poznat je pod nazivom Matadero Madrid te se nakon revitalizacije stara klaonica i tvornica mesa pretvorila u veliko multidisciplinarno mjesto za eksperimentiranje i proizvodnju umjetnosti.

Svaka zgrada ima vlastiti program i usluge vezane uz određeno polje kulture. Zgradi *Naves del Español* provodi program izvedbene umjetnosti, zgrada *Central de Diseño* provodi program dizajna, zgrada *Cineteci* provodi program vizualne umjetnosti, a zgrada *Casa del Lector* program književnosti.⁵⁴ Bitno je spomenuti da ovaj kompleks industrijske baštine ubraja i veliki izložbeni prostor od 4000 m² te veliki vanjski prostor *Calle* i *Palza Matadero* na kojima se održavaju različiti koncerti, predstave i manifestacije.⁵⁵

3.2. Primjeri dobre prakse u Hrvatskoj

Za primjere dobre prakse u Hrvatskoj izabrana su tri najbolja i najpoznatija primjera revitalizacije industrijske baštine u Hrvatskoj: Rafinerija šećera u Rijeci, Tvornica Duhana u Rovinju i Holandska kuća u Sisku.

3.2.1. Rafinerija šećera – Tvornica Rikard Benčić u Rijeci

Prije skoro tri stoljeća, točnije 1750. godine Glavna trgovačka kompanija Trsta i Rijeke ili Tršćansko-riječka trgovačka kompanija, otvara tvornicu šećera u Rijeci. Jedna od glavnih zasluga za osnivanje Rafinerije šećera u Rijeci pripada Mariji

⁵³ Ibidem, str. 10

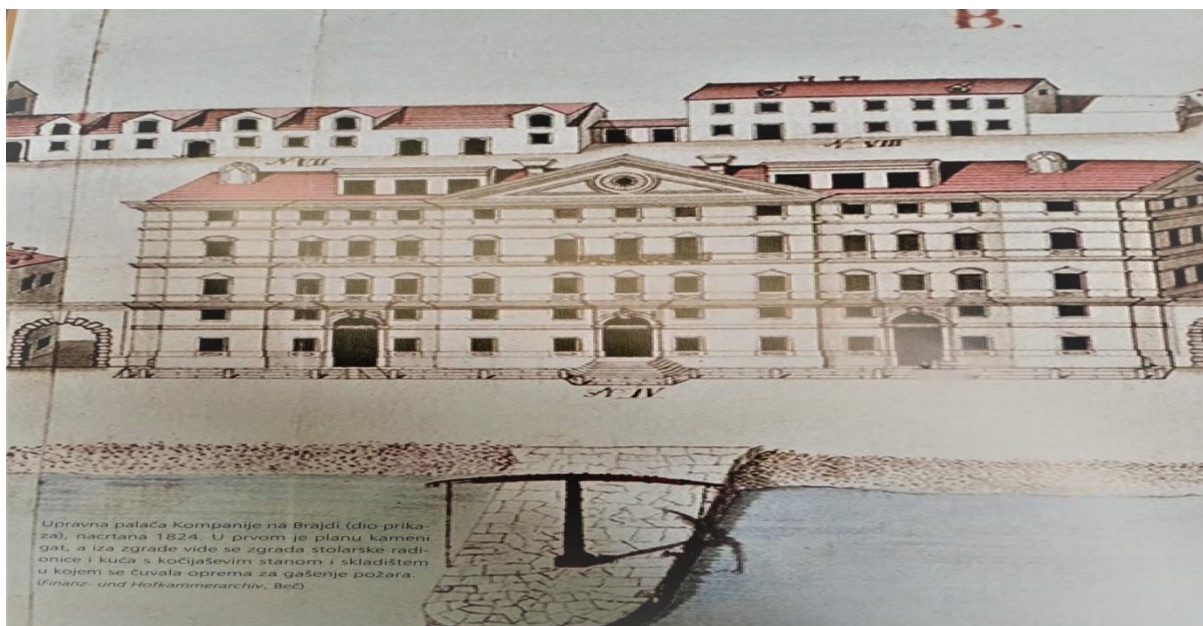
⁵⁴ Službena turistička stranica Španjolske, <https://www.spain.info/en/places-of-interest/matadero-madrid/> (11.09.2023.)

⁵⁵ Ibidem (11.09.2023.)

Tereziji koja je Dekretom pod nazivom Oktroj dala povlastice poput dozvole za osnivanje kompanije koja je imala prava baviti se industrijom proizvodnje šećera.⁵⁶

Uz navedenu povlasticu postojala je i ta da su bili izuzeti iz svih carina i daća na uvoz šećera te su imali pravo slobodne gradnje brodova u brodogradilištima Rijeke i Trsta što je dakako pripomoglo razvoju Rafinerije šećera.⁵⁷ S obzirom na sve dobivene privilegije iste godine (1750.) započinje izgradnja velikog pogona i uprave Rafinerije. Porastom proizvodnje tvornica je počela širiti asortiman proizvodnje. Tvornica se bavila trgovinom šećera i šećernih proizvoda, trgovinom i proizvodnjom voska, voštanih svijeća i potaše (kalijev karbonat).⁵⁸ Uz širenje proizvodnje širili su se i pogoni za proizvodnju od pogona na današnjoj Mlaki, područje današnje palače Brajdi (sl.4.) te do mjesta današnjeg Pomorskog fakulteta.

Slika 4. Nacrt upravne palače Kompanije na Brajdi, današnja upravna zgrada Palače šećera

Izvor: Riječka kompanija 1750.-1826., str. 158

Do pojave šećerne repe kao sirovine Rafinerija šećera u Rijeci je radila uspješno, no nakon toga nisu imali adekvatan odgovor za tržište i proizvodnju te je proizvodnja šećera zaustavljena 1809. godine. Nakon toga kompleks Rafinerije

⁵⁶Dubrović, E., Riječka kompanija 1750.-1826., Muzej grada Rijeke, Rijeka, 2022., str. 24

⁵⁷Riječka baština, *Upravna zgrada rafinerije šećera*, raspoloživo na: <https://www.rijekaheritage.org/hr/kj/rafinerijasecera> (19.05.2023.)

⁵⁸Dubrović, E., Riječka kompanija 1750.-1826., Muzej grada Rijeke, Rijeka, 2022., str. 161

koristi se i prenamjenjuje u druge svrhe te se u razdoblju od 1832. do 1848. koristi kao vojarna, od 1851. koristi se kao tvornica duhana, a da bi skoro sto godina poslije (1947.) postala poznata kao Tvornica motora Rikard Benčić.⁵⁹ Tvornica motorne opreme i ljevaonica djelovala je od nastanka pa sve do 2005., a ime je dobila po partizanskom borcu i brodokovaču Rikardu Benčiću koji je ubijen 1944. Godine 1998. ispražnjene su zgrade na Brajdici te je grad Rijeka otkupio tvornički kompleks u gradskom središtu.⁶⁰

Danas, Rafinerija šećera odnosno Tvornica Rikard Benčić u Rijeci predstavlja jedan od najboljih primjera revitalizacije industrijske baštine u Hrvatskoj. Kroz sufinanciranje iz Operativnog programa „Konkurentnost i kohezija 2014. – 2020.“ revitalizirali i prenamijenili su se zapušteni objekti. Projekt nazvan „Revitalizacija kompleksa Benčić – Cigleni i T-objekt“ obuhvaćala je prenamjenu i revitalizaciju Ciglenu kuću u Dječju kuću, a T-objekt u objekt javne kulturne i obrazovne svrhe, Gradsku knjižnicu.⁶¹

Ciglenu zgrada koja nosi naziv Dječja kuća (sl.5.) zamišljena je kao jedinstveno predvorje organizacija i ustanova u kulturi, a služi kao kulturni centar za djecu kroz koji djeluju ustanove Grada Rijeke, Gradska knjižnica Rijeka, Art-kino, Muzej moderne i suvremene umjetnosti i Gradsko kazalište lutaka Rijeka. Dječja kuća započela je s revitalizacijom 16. srpnja 2018., završila s radom 16. travnja 2020. te je otvorena 26. ožujka 2021. godine.⁶²

⁵⁹ Muzej grada Rijeke, *Palača šećera*, raspoloživo na: <https://www.muzej-rijeka.hr/zbirke/palaca-secera-stalni-postav/> (20.05.2023.)

⁶⁰ Leksikografski zavod Miroslav Krleža, *Rikard Benčić*, raspoloživo na: <https://tehnika.lzmk.hr/rikard-bencic-rijeka/> (19.05.2023.)

⁶¹ Pandža, K., *Novi prostor dobiven obnovom starog*, Revitalizacija kulturne i industrijske baštine u Rijeci, Građevinar, 2019., raspoloživo na: <http://www.casopis-gradjevinar.hr/assets/Uploads/JCE-71-2019-01-8-Bastina.pdf> (21.05.2023.)

⁶² Grad Rijeka, *Revitalizacija kompleksa Benčić – Cigleni i T-objekt*, raspoloživo na: <https://www.rijeka.hr/gradska-uprava/eu-projekti/aktualni-projekti/revitalizacija-kompleksa-bencic-cigleni-i-t-objekt/> (21.05.2023.)

Slika 5. Dječja kuća prije obnove (lijevo) i Dječja kuća nakon obnove (desno)

Izvor: <https://djecjakuca.hr/o-nama/povijest/>

Ona se sastoji od multifunkcionalnih prostora poput radionica, kino dvorana, dječje knjižnice i bara. Bitno je naglasiti da je Dječja kuća bila jedan od sedam programskih pravaca koji su bili dio projekta Rijeka 2020 – Europska prijestolnica kulture te je tijekom projekta 2020. otvorena kao infrastrukturni dio projekta Prijestolnice. Uz kulturne ustanove i institucije grada Rijeke te potporu lokalnih organizacija za djecu i mlade u sklopu EPK –Rijeka, na prostorima Rijeke i Dječje kuće organizirani su Festival Tobogan, Tjedan dobre dječje knjige, Putujuće filmske radionice, Priča o Benčiću te mnogi drugi programi.⁶³

U objektu Gradske knjižnice (sl.6.) postavljeni su dislocirani odjeli publicistike/znanosti, narodna čitaonica, odjel periodike, književnost te službe općih poslova, obrade i nabave, matična služba i razvojna knjižnična služba za odnose s javnošću.⁶⁴

Vrijednost investicije revitalizacije T-objekta u Gradsku knjižnicu je 12.182.693,00 €, a 55,5 % je sufinancirano iz sredstava Europske Unije (Strukturni fondovi – Europski fond za regionalni razvoj i Operativni program „Konkurentnost i kohezija“), dok je trajanje projekta određeno od 16.07.2018. do 31.12.2023. godine.

⁶⁵

⁶³ Dječja kuća, raspoloživo na: <https://djecjakuca.hr/o-nama/povijest/> (19.05.2023.)

⁶⁴ Grad Rijeka, *Revitalizacija kompleksa Benčić – Cigleni i T-objekt*, raspoloživo na: https://www.rijeka.hr/gradska-uprava/eu-projekti/aktualni-projekti/revitalizacija_kompleksa_bencic_cigleni_i_t_objekt/ (21.05.2023.)

⁶⁵ Ibidem, (21.05.2023.)

Slika 6. Gradska knjižnica prije obnove (lijevo) i Gradska knjižnica nakon obnove (desno)

Izvor: <https://www.novolist.hr/tag/gradska-knjiznica-rijeka/>

Bitno je spomenuti da se kroz program „Turistička valorizacija reprezentativnih spomenika riječke industrijske baštine“ revitalizirala Palača Šećerane i ona danas postoji kao Muzej grada Rijeke. Projekt je započeo 1. lipnja 2017., a službeno otvorenje je bilo 13. studenog 2020. godine. Vrijednost cjelokupne investicije iznosila je 5.191,345.54 eura, a 85 % je sufinancirano iz sredstava Europske Unije.

Muzej grada Rijeke u Palači Šećerane sastoji se od četiri prostorno-funkcionalne cjeline u zatvorenom prostoru, a to su: ulaz i zajednički prostori (info, poslovni prostori), javni sadržaji muzeja (kafeterija, izložbeni prostori, konferencijski prostori, dnevni boravak i čitaonica), administracija (muzejsko osoblje, kustosi, zajedničke službe) i tehnički prostori (depo, spremišta i restauracijski prostori).⁶⁶ Postav muzeja proteže se kroz 30 prostorija na dva kata Palače šećerane, a gdje se na prvom katu nalaze izložbe posvećene temi Rijeka – *Priča o Rijeci, Europi i svijetu* te je svaka dvorana zaokružena cjelina s posebnom temom iz društvene i gospodarske povijesti.⁶⁷ Na drugom katu stalni postav čini *Slatka povijest* odnosno postav koji je posvećen Riječkoj kompaniji, Rafineriji šećera, riječkim pogonima, proizvodnji šećera i nasljednicima kompanijinih pogona: tvornici duhana (*Manifattura Tabacchi*) i metalskoj tvornici Rikard Benčić.⁶⁸ Svakako, bitno je naglasiti da je glavni eksponat Muzeja grada Rijeke sama palača koja se u obnovljenoj baroknoj zgradi

⁶⁶ Grad Rijeka, *Integrirani program „Turistička valorizacija reprezentativnih spomenika riječke industrijske baštine“*, raspoloživo na: <https://www.rijeka.hr/gradska-uprava/eu-projekti/aktualni-projekti/integrirani-program-turisticka-valorizacija-reprezentativnih-spomenika-rijecke-industrijske-bastine/> (20.05.2023.)

⁶⁷ Dubrović, E., *Palača šećera – vodič kroz stalni postav*, Muzej Grada Rijeke, Rijeka, 2020., str. 7

⁶⁸ Ibidem, str. 7

Tršćansko-riječkog trgovačkog društva nalazi pod obilježjem novog imena – *Palača šećera*.

3.2.2. Tvornica Duhana Rovinj – Adris Exhibition & Convention Centre

Godine 1872. osnovano je poduzeće za proizvodnju duhana i duhanskih proizvoda u Rovinju. Prvenstveno je započeta kao manufaktura pogona opskrbe cigara za časnike austrougarske vojske pod nazivom I.R. Manifattura tabacchi, a s vremenom se proizvodnja počela širiti. Godine 1878. počinju izrađivati ručno savijene cigarete i lule, a idućih desetak godina razvija se mehanizacija proizvodnog procesa.⁶⁹ Iako je tijekom I. svjetskog rata poduzeće vodilo Talijanski državni monopol koji je oslabio kvalitetu proizvodnje sa zastarjelim strojevima, novi strojevi montirani su 1922. godine, a služili su za izradbu cigareta i pakiranja rezanog duhana. Već nakon II. svjetskog rata poduzeće se nacionalizira i ukinuta je proizvodnja cigara. Sukladno s tom odlukom, ukinule su se proizvodne linije i tvornice duhana u Rijeci, Puli i Senju te je dio opreme i mehanizacije premješten u Rovinj. Nakon 1961. porasla je potražnja za izradbu cigareta s filterom te se pogoni u Rovinju unaprjeđuju, a već početkom 1980-ih proizvodnja je automatizirana te je lansirana izvorna kreacija cigareta rovinjskih stručnjaka, Ronhill.⁷⁰ Poduzeće se privatizira 1993., a od 2003. postaje dio sastava Adris grupe koja proizvodnju seli iz Rovinja u novoizgrađene pogone u Kanfanaru. Godine 2015. poduzeće prelazi u vlasništvo British American Tobaccoa (BAT) koje sve do danas upravlja s njime.⁷¹

Povijesni kompleks TDR u Rovinju još se krajem 1990-tih obnavlja i oprema prema projektu arhitekta Marijana Hrčića. Kompleks je opremljen novim sadržajem koji je tada bio potreban za nastavak kvalitetnog funkcioniranja tvornice duhana.⁷² Uz navedeno tijekom postupka revitalizacije kompleks je obogaćen dodatnim sadržajem,

⁶⁹ Leksikografski zavod Miroslav Krleža, *Tvornica duhana Rovinj d.o.o.*, raspoloživo na: <https://tehnika.lzmk.hr/tvornica-duhana-rovinj-d-d/> (22.05.2023.)

⁷⁰ Glas Istre, *Istarska duhanska priča počela je još krajem 19. stoljeća: SAMO JOŠ KANFANAR MOTA CIGARETE*, raspoloživo na: <https://www.glasistre.hr/istra/istarska-duhanska-prica-pocela-je-jos-krajem-19-stoljeca-samo-jos-kanfanar-mota-cigarete-664561> (22.05.2023.)

⁷¹ Leksikografski zavod Miroslav Krleža, *Tvornica duhana Rovinj d.d.*, raspoloživo na: <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=62866> (22.05.2023.)

⁷² Maroević, I., „*Arhitektura tvornice duhana Rovinj*“ *Tvornica duhana Rovinj: 1872-2002.*, arhitektura, povijest i suvremenost, Tvornica duhana Rovinj, Rovinj, 2002., str. 28

a koji se uklopio uz postojeći povijesni kontekst i ambijent. Kompleksu su dodani prostori za galeriju Adris i zgrada za restoran⁷³, a neki postojeći objekti revitalizirani su u cilju da se koriste za društvene, kulturne događaje i manifestacije. Prenamijenjena unutrašnjost zgrade bivšeg Radničkog doma danas sadrži koncertnu dvoranu, prostor za predavaonicu i konferencijsku salu.⁷⁴ Glavna dvorana ima mjesta za maksimalni kapacitet od 1.800 sjedišta, a druga po veličini dvorana 1.100.⁷⁵ Uz dvije glavne dvorane, dostupno je još desetak odvojenih dvorana manjih i različitih kapaciteta od navedenih. Unutar kompleksa nalaze se brojni uredi, sobe za sastanke, press centar, prostor za registraciju sudionika te banketna sala koja može ugostiti i poslužiti večeru za preko 1.000 ljudi.⁷⁶

Slika 7. Tvornica duhana prije obnove (lijevo) i nakon obnove (desno)

Izvor: <https://www.glasistre.hr/istra/istarska-duhanska-prica-pocela-je-jos-krajem-19-stoljeca-samo-jos-kanfanar-mota-cigarete-664561>,

<https://www.rovinj-tourism.com/hr/dozivate/poslovna-putovanja/adris-exhibition-convention-centre>

⁷³ Hržić, M., „Principi rekonstrukcije i dogradnje kompleksa Tvornice duhana Rovinj“, Tvornica duhana Rovinj 1872-2002: arhitektura, povijest i suvremenost, Rovinj, 2002., str. 38

⁷⁴ Maroević, I., „Arhitektura tvornice duhana Rovinj“ Tvornica duhana Rovinj: 1872-2002., arhitektura, povijest i suvremenost, Tvornica duhana Rovinj, Rovinj, 2002., str. 28

⁷⁵ Turistička zajednica grada Rovinja-Rovigno, *Adris Exhibition & Convention Centre*, raspoloživo na: <https://www.rovinj-tourism.com/hr/dozivate/poslovna-putovanja/adris-exhibition-convention-centre> (22.05.2023.)

⁷⁶ Turistička zajednica grada Rovinja-Rovigno, *Adris Exhibition & Convention Centre*, raspoloživo na: <https://www.rovinj-tourism.com/hr/dozivate/poslovna-putovanja/adris-exhibition-convention-centre> (22.05.2023.)

Revitalizacija upravne zgrade bivše Tvornice duhana u Rovinju omogućila je da se na tom prostoru danas nalazi muzej duhana⁷⁷, a u čijem opusu se spominje više od 300 izložaka koji su povezani s poviješću rovinjske tvornice duhana.⁷⁸

„Konačni rezultat obnove rovinjske tvornice duhana mogao bi poslužiti kao primjer mnogim korisnicima povijesnih prostora. Na prvome mjestu valja istaknuti pozitivan odnos prema naslijeđenom prostoru kao prema dijelu identiteta tvornice i ljudi s njom povezanih.“⁷⁹ Upravo ovaj citat autora Maroevića naglašava zašto je baš Tvornica duhana Rovinj izabrana kao jedan od dobrih primjera prakse revitalizacije i valorizacije industrijske baštine. Ne treba oduzimati vrijednost identiteta baštini, već ju osvježiti te prilagoditi modernom vremenu i modernom turistu.

3.2.3. Holandska kuća u Sisku

Grad Sisak od polovice 19. stoljeća započinje s industrijalizacijom i razvojem obrtničke proizvodnje, riječne trgovine te razvojem željezničkog prometa, a svemu tomu pogodovao je dobar prometni položaj, niz lokalnih resursa (glina i drvna masa) te blizina Zagreba kao političkog i gospodarskog središta.⁸⁰

Prvo skladište naziva Müller sagrađeno je između 1858. i 1861. godine, a u njenom sastavu nalazili su se poslovni i stambeni prostori te skladišni prostor za žito smješten unutar dvorišta.⁸¹ Drugo skladište žita s nazivom Holandska kuća nalazi se nekoliko metara udaljenosti od navedene zgrade, a ime je dobila upravo zbog osobitog izgleda pročelja fasade (tipično obilježje flamanske i nizozemske arhitekture; holandski). „Tipična obilježja flamanske i nizozemske arhitekture zbog kojih je kolokvijalno i usvojen pridjev holandski su:

⁷⁷ Hrčić, M., „*Principi rekonstrukcije i dogradnje kompleksa Tvornice duhana Rovinj*“, Tvornica duhana Rovinj 1872-2002: arhitektura, povijest i suvremenost, Rovinj, 2002., str. 38

⁷⁸ Pokrajac, A., „Adris – galerija, muzej, koncertna dvorana, zaklada“, Framina i Jurina, Rovinj, 2000., str. 90

⁷⁹ Maroević, I., „*Arhitektura tvornice duhana Rovinj*“ *Tvornica duhana Rovinj: 1872-2002.*, arhitektura, povijest i suvremenost, Tvornica duhana Rovinj, Rovinj, 2002., str. 28

⁸⁰ Holandska kuća – Interpretacijski centar industrijske baštine Sisak, raspoloživo na: <http://www.hoku.hr/> (22.05.2023.)

⁸¹ Miletić-Čakširan, I., Čakširan, V., *Zaštita industrijske baštine grada Siska na primjerima Tvorničkog kompleksa Segestice, zgrade Munjare i Starog mosta*, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske, Vol. 35 (35), Sisak, 2011., str. 149

1. zabat okrenut na cestu tipičan za gospodarski karakter zgrade,
2. tipični raster otvora/ prozora koji prati oblik pročelja 5-5-3-1. s karakterističnim lukovima i
3. "lažni" terasasti izdignuti zabat koji skriva plohe krova."⁸²

Holandska kuća sagrađena je polovicom 19. stoljeća (oko 1860. godine) u glavnoj sisačkoj ulici te je tada bila jedna od posljednjih velikih skladišta izgrađenih u gradu u to vrijeme.⁸³ Sastojala se od poslovnih prostora odnosno trgovačkog prostora na donjem dijelu kuće i skladištem koje se nalazilo u gornjem dijelu kuće. Kroz godine postojanja Holandska kuća mijenjala je svoje funkcije, a danas se u njoj nalazi muzej „Industrijske baštine“.

Valorizacija i revitalizacija Holandske kuće obavljena je kroz projekt „Info-centar industrijske baštine – Holandska kuća, Sisak“, a obnova je provedena kroz razdoblje od rujna 2016. do studenog 2019. godine. Ukupna vrijednost projekta je 3.898.215,38 eura od čega je 2.660.654,32 eura sufinancirano do strane Europske Unije. Projekt je financiran sredstvima Operativnog programa „Konkurentnost i kohezija 2014-2020“ te kroz poziv „Priprema i provedba integriranih razvojnih programa temeljnih na obnovi kulturne baštine“.⁸⁴ Projekt se temeljio na obnovi kulturne baštine s naglaskom na integraciju različitih elemenata te povezanih aktivnosti pomoću kojih se osigurala obnova i unaprjeđenje kulturne baštine, a sve s ciljem da se doprinese održivom razvoju na regionalnoj i lokalnoj razini. Bitno je naglasiti da su uz Grad Sisak partneri u projektu bili: Sisak projekti d.o.o, Gradska galerija Striegl, Gradski muzej Sisak, Turistička zajednica grada Siska te Lučka uprava Sisak.⁸⁵ Tijekom obnove i revitalizacije Holandske kuće fokusiralo se na četiri projektna elementa, a to su⁸⁶:

1. rekonstrukcija i dogradnja Holandske kuće,
2. uređenje izložbenog prostora Galerije Striegl,

⁸² Holandska kuća – Interpretacijski centar industrijske baštine Sisak, raspoloživo na: <http://www.hoku.hr/> (22.05.2023.)

⁸³ Miletić-Čakširan, I., Čakširan, V., *Zaštita industrijske baštine grada Siska na primjerima Tvorničkog kompleksa Segestice, zgrade Munjare i Starog mosta*, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske, Vol. 35 (35), Sisak, 2011., str. 149

⁸⁴Holandska kuća – Interpretacijski centar industrijske baštine Sisak, raspoloživo na: <http://www.hoku.hr/> (22.05.2023.)

⁸⁵Holandska kuća – Interpretacijski centar industrijske baštine Sisak, raspoloživo na: <http://www.hoku.hr/> (22.05.2023.)

⁸⁶ Ibidem, (22.05.2023.)

3. izvedba postava industrijske baštine i
4. izgradnja kapaciteta – soft aktivnosti projekta.

U sklopu Holandske kuće na prostoru od 2000 m² na šest etaža nalaze se raznovrsni sadržaji (sl.8.).

Slika 8. Holandska kuća prije obnove (lijevo) i nakon obnove (desno)

Izvor: <https://muzej-sisak.hr/za-posjetiti/info-centar-industrijske-bastine-holandska-kuca/>

Na prvom katu Holandske kuće nalazi se Gradska galerija Striegl, nazvana po Slavi Strieglu, sisačkom slikaru iz druge polovice 20. stoljeća. Na drugom katu je stalna izložba Zbirke Kraker koja predstavlja dokument industrijskog dizajna, glazbene umjetnosti i tehnike, a prezentira se u starim gramofonima, radioaparatom, pločama i fonografima.⁸⁷ Zbirka je nastala od sisačkog kolekcionara Velimira Krakera te glasi kao jedna od najvrednijih zbirki radioaparata, ploča i gramofona u Hrvatskoj.⁸⁸

Podrumski dio Holandske kuće sadrži multifunkcionalnu odnosno multimedijalnu dvoranu koja se koristi za okupljanje različitih skupina posjetitelja te se periodično koristi za održavanje izložbi koje predstavljaju industrijsku baštinu.

Holandska kuća uz navedeno sadržava i najmoderniju tehnologiju odnosno info centar s multimedijalnim izložbenim prostorom koji služi za prezentiranje industrijske baštine grada Siska. Unutar Holandske kuće i njenih prostora nalaze se

⁸⁷ Ibidem, (22.05.2023.)

⁸⁸ Prerad, D., *Holandska kuća – najveći sisački projekt u kulturi*, Matica hrvatska, Vijenac 675, 2020., raspoloživo na: <https://www.matica.hr/vijenac/675/holandska-kuca-najveci-sisacki-projekt-u-kulturi-29884/> (22.05.2023.)

3D mapirani animirani prikazi koji posjetiteljima omogućuju upoznavanje s 35 najvažnijih lokacija industrijske baštine grada Siska poput pivovare Čeha Novaka, Munjare (prve sisačke električne centrale) i Rafinerije nafte.⁸⁹

Nakon svega navedenog o Holandskoj kući dolazimo do zaključka o njenoj namjeni, funkciji i sadržaju. Info centar industrijske baštine Holandska kuća predstavlja hibridnu baštinsku instituciju kao muzejsko-baštinski-interpretacijski centar.⁹⁰

Svakako bitno je naglasiti da je tijekom potresa na području grada Siska 2020. godine došlo do oštećenja Holandske kuće te je ona od 6. ožujka 2023. zatvorena za posjetitelje zbog konstruktivne obnove zgrade.

⁸⁹ Prerad, D., *Holandska kuća – najveći sisački projekt u kulturi*, Matica hrvatska, Vijenac 675, 2020., raspoloživo na: <https://www.matica.hr/vijenac/675/holandska-kuca-najveci-sisacki-projekt-u-kulturi-29884/> (22.05.2023.)

⁹⁰ Holandska kuća, *Interpretacija: I info centar i interpretacijski centar i muzej (i...)*, raspoloživo na: <http://www.hoku.hr/#interpretacija> (22.05.2023.)

4. RAZVOJ I ŽIVOT U BARANJSKIM PUSTARAMA

Na području Baranje u 19. stoljeću dolazi do velikih poticaja i događaja koji dovode do bržeg gospodarskog i društvenog razvoja. Prvenstveno to je pojava i razvoj industrijske privrede (proizvodnje privrednih strojeva i primjene parnih strojeva), zatim izgradnja željeznica te iskorištavanje šuma.⁹¹ U to vrijeme dolazi do razvoja i općeg korištenja poljoprivrednih strojeva i primjene parnih strojeva.

Bitno je spomenuti da se u 19. stoljeću povećava ratarska proizvodnja, izvoze se vino, vuna i pšenica te pašnjaci i šume postižu veliku važnost u životima stanovnika Baranje.⁹² Samim time, dolazi do potrebe razvoja radničkih naselja koja će pridonijeti većem i bržem razvoju poljoprivredne industrije na području Baranje.

Kapitalistički način proizvodnje na području Baranje potiče nastanak pustara u okvirima Beljskog i Darđanskog vlastelinstva, kasnije državnog dobra i Kombinata „Belje“. Prema svojoj demografskoj i ekonomskoj funkciji, urbanističkoj organizaciji i graditeljskom umijeću pustare su jedinstvena pojava u Hrvatskoj, a što će se predstaviti u idućim potpoglavljima.⁹³ Definicija pustare je da je to prostrano zemljište koje se ne obrađuje već služi za stočarstvo, konjogojstvo i uzgoj svinja na otvorenom. Riječ pustara potječe iz mađarskog jezika od riječi „puszta“, a označava prostranu ravnicu, stoga su sve pustare imali i svoj mađarski naziv.⁹⁴

Centar gospodarske proizvodnje Baranje, odnosno centar velikog dobra „Belja“ bio je u Kneževu iz kojeg se upravljalo s još petnaestak pustara koje su pripadale velikom centru. U pustarama su prvenstveno građeni gospodarski objekti, a tek nakon toga stanovi i drugi društveni centri za radnike.

⁹¹ Čulić D., ur., Tri stoljeća Belja – Zbornik radova, RO „Zagreb“ – Samobor, Osijek, 1986., str. 421

⁹² Ibidem, str. 421

⁹³ Ivanović, M., Samaržija, Z., *Pustare u Baranji (9), Jasenovac, Mitrovac i Sokolovac*, 9. Simpozij KOPAČKI RIT 2020., Prirodni park Kopački rit, Tikveš, 2020., raspoloživo na: <https://pp-kopacki-rit.hr/wp-content/uploads/2020/09/Poster-PUSTARE-U-BARANJI-9.pdf> (25.05.2023.)

⁹⁴ Ivanović, M., Matić, A., *Nestale i napuštene pustare na području Baranje (istok)*, 9. Simpozij KOPAČKI RIT 2020., Tikveš, 2020., raspoloživo na: <https://pp-kopacki-rit.hr/wp-content/uploads/2020/09/Poster-PUSTARE-U-BARANJI-11-KORIG.pdf> (26.05.2023.)

4.1. Graditeljstvo baranjskih pustara

Beljske pustare predstavljaju jedinstven graditeljski kompleks u Hrvatskoj i tadašnjoj Jugoslaviji jer su po svojoj očuvanosti, graditeljskoj vrsnoći i urbanističkoj organizaciji najevidentniji materijalni dokaz sklada, uvjeta života i rada na beljskom imanju u vrijeme kapitalističke epohe toga vremena.⁹⁵

Krajem prve i tijekom druge polovice 19. stoljeća dolazi do izgradnje novih prostornih organizacija na imanju „Belje“. Uz Kneževo, koje je već onda bilo novo upravno i proizvodno središte „Belja“ izgrađuje se i 15 novih proizvodno-stambenih jedinica (naselja), pustara. Pustare su građene planski, sistemom „zoninga“, ali ne po istoj matrici koja bi se multiplicirala već se prilagođavalo pojedinačnim situacijama.⁹⁶ Osnovna urbanistička jedinica svake pustare bila je proizvodna jedinica, tzv. gospodarska dvorišta, a uz koju su se nalazili osnovni objekti poput štala za krave muzare tzv. švajcarnice. Broj švajcarnica na pustarama bio je od dva do četiri objekta s kapacitetima do 60 grla.

Obično se u središtu gospodarskoga dvorišta nalazio objekt koji sadržava prostoriju s postrojenjem za spravljanje stočne hrane, tzv. futerkomore, mljekara i prirodna kancelarija.⁹⁷ Ponekad su se u sastavu istoga dvorišta nalazile konjska i volovska štala. Također, u sastavu gospodarskog dvorišta, ponekad i izvan njega, nalazile su se najmonumentalnije građevine na pustarama (većina postoji i danas), a to su skladišta za spremanje žitarica i drugih dobara. Skladišta se grade nakon 1863. godine, najčešće dvokatna, s time da su i potkrovlja služila za skladištenje.⁹⁸

Zgrade za stanovanje nalazile su se u blizini proizvodnih pogona (jedinica), najviše stotinjak metara udaljene od gospodarskog dvorišta. U blizini se nalazio i stan za kočijaša, te staja za jedan ili dva para paradnih konja i šupa za fijaker. Unutar nekih pustara u istom okruženju gospodarskog dvorišta i zgrada za stanovanje nalazili su se i stanovi za činovnike ili stručnjake odnosno inženjere. Njihovi stanovi predstavljaju najviši oblik standarda stanovanja, a to su obično visoke prizemnice (Zlatna Greda, Širine, Jasenovac, Brestovac) ili katnice (Mirkovac, Kozjak, Zeleno

⁹⁵ Čulić D., ur., Tri stoljeća Belja – Zbornik radova, RO „Zagreb“ – Samobor, Osijek, 1986., str. 423

⁹⁶ Ibidem, str. 423

⁹⁷ Ibidem, str. 423

⁹⁸ Ibidem, str. 425

Polje).⁹⁹ Oblikom i posebnošću najviše se ističu zgrade u Kozjaku, Brestovcu i Zelenom Polju, a takve zgrade najčešće su bile izdvojene u malom parku i u većini slučajeva u njima je bio višeprostrorni stan za upravitelja i prostorije uprave.

Uz zgrade za stanovanje, gospodarsko dvorište i druge radne objekte unutar nekih pustara nalazile su se i zgrade za školu. To su bile većinom prizemnice s jednom prostorjom za učionicu i stanom za učitelja. Mogu biti locirane uz grupu stanova kao što je to u Mirkovcu i Kozjaku ili uz upravnu zgradu kao što je to u Jasenovcu. U Mirkovcu (sl.9.) je već 1923. godine izgrađena nova i veća školska zgrada što se može povezati s tim da je Mirkovac danas jedina pustara koja je „preživjela“ odnosno koja iz godine u godinu broji sve veći broj stanovnika.¹⁰⁰ Ostale školske zgrade nisu više u funkciji.

Slika 9. Pustara Mirkovac, napuštena zgrada koja je do 1980. bila osnovna škola

Izvor: Emica Elvedji

Naravno, uz pogonske jedinice, stambene zgrade i škole, unutar mnogih pustara nalazile su se i radionice za izradu različitih oruđa, proizvoda potrebnih za

⁹⁹ Ibidem, str. 425

¹⁰⁰ Ibidem, str. 426

proizvodnju i gradnju na beljskom imanju. Postojale su bravarske, kovačke, stolarske, kolarske, remenarske, ličilačke, strojobravarne i užarske radionice.¹⁰¹

4.2. Podjela rada i organizacija života

Organizacija života unutar pustara bila je određena podjelom objekata odnosno zgrada, a tu su radnički stanovi, upravne zgrade i gospodarski objekti. Stambene zgrade bile su dugačke prizemnice u kojima je bilo šest stanova, a većina pustara imala je i do desetak takvih zgrada u kojima su najčešće stanovali kočijaši, biroši, paradoši i paroplugaši.¹⁰² U takvim stanovima pretežito su stanovale obitelji sa šest članova, a na najvećoj pustari živjelo je i do 68 obitelji.

Od radnika najviše su bili cijenjeni majstori tj. kovači, kolari i bravari te su imali „majstorske stanove“ s dvije sobe, kuhinjom, ostavom te podrumom. Majstor bravar imao je posebnu radionicu i bio je najviše cijenjen. Uz njih, najviše se cijenilo upravitelja koji je imao svoj stan u upravnoj zgradi (dvosobni ili trosobni), a do njegove zgrade najčešće su bili dvosobni stanovi za nadzornika, knjigovođu i agronoma (inženjera).¹⁰³ Svakako, potrebno je naglasiti i spomenuti stanove za sezonce bez kojih nije bila niti jedna pustara. Oni su živjeli u barakama koje su građene nedaleko od stambenih zgrada, a svaka pustara imala je jednu do dvije barake za sezonce.

Rad unutar pustara bio je podijeljen između kočijaša, biroša, paradoša, majoroša, deputatista, mjesečara, majstora i sezonaca. Kočijaši su radili na održavanju staja i timarenju konja te je znalo biti do 25 kočijaša na jednoj pustari kao u Brestovcu, Jasenovcu i Mirkovcu.¹⁰⁴ Radili su od ranog jutra pa do kasno u noć posebno za vrijeme sjetvenih i žetvenih radova. Biroši su radili poslove u volovskim štalama, a imali su slične poslove kao i kočijaši – oranje, odvoz sijena te ostalih transportnih poslova. Paradoši su bili kočijaši za upravitelje, nadzornike i agronome (inženjere), a najčešće su ih vozili po poljima kako bi mogli nadgledati radnike i

¹⁰¹ Ibidem, str. 424

¹⁰² Ibidem, str. 421

¹⁰³ Ibidem, str. 421

¹⁰⁴ Ibidem, str. 421

radove koji su se tamo odvijali.¹⁰⁵ Majoroši su bili radnici koji su prenosili naređenja upravitelja svim drugim kočijašima, birošima te ostalim zaposlenicima.¹⁰⁶ Deuptatisti su bili stalni radnici, a mjesečari su bili radnici koji su trebali raditi i po nekoliko godina kako bi stekli naziv stalnog radnika. Svakako, uz navedeno tamo su radili i sezonci koji su bili neizostavna radna snaga, a njihov rad počinjao je od travnja pa sve do rujna. Na prostoru pustara nalazilo se ponekad i preko 300 sezonskih radnika, a to su najčešće bili radnici iz Bosne, Slovenije, Međimurja, Srbije i Crne Gore.¹⁰⁷ Radili su po 12 sati dnevno, a dnevnicima im je iznosila od 40 do 50 dinara.

Radna snaga plaćala se dnevnicama i u naturi, primjerice, dva kilograma šećera, dva kilograma soli, dvije litre petroleja, svake subote jedan kilogram mesa, svaki dan jedna litra mlijeka, brašna i mekinja od 100 kilograma žita, i tako za svaku obitelj.¹⁰⁸ Uz navedeno, svaka obitelj dobila bi jedno jutro zemlje za kukuruz, 200m² zemlje za vrt, meka drva (vrba, jablan) za ogrjev, te jednom godišnje zimsku i ljetnu odjeću.¹⁰⁹ Trgovina se nalazila u Kneževim Vinogradima, a vašar se najčešće održavao u Zmajevcu. Blagdane su slavili skromno, ali za kolinja i svadbe koja su najčešće bila nedjeljom, nastojali su se okupiti u što većem broju.

Nije nedostajalo kulturnog života u samim pustarama te se s godinama i vremenom sve više razvijao. Stoga, ne čudi, da se vrlo rano osnovalo sokolsko društvo, nogometni klub, folklorna sekcija „Kolo baranjskih sestara“, škola i skromni oblik kazališta na otvorenom.¹¹⁰

4.3. Podjela pustara

U rujnu 1985. godine izvršena je evidencija središnjeg sustava naselja Kneževo te u sklopu sustava i 12 pustara, od čega ih se osam nalazi u podunavskom dijelu (Mirkovac, Mitrovac, Jasenovac, Šebešir, Brestovac, Zlatna Greda, Sokolovac, Kozjak) i četiri u dravskom dijelu (Širine, Sudaraš, Zeleno Polje, Malo Kneževo)¹¹¹.

¹⁰⁵ Ibidem, str. 422

¹⁰⁶ Ibidem, str. 422

¹⁰⁷ Ibidem, str. 423

¹⁰⁸ Ibidem, str. 422

¹⁰⁹ Ibidem, str. 422

¹¹⁰ Ibidem, str. 423

¹¹¹ Ibidem, str. 421

Nije to jedina klasifikacija, mnoge pustare danas su travnjaci i šume, ali i dalje su vrijedne spomena. Postojale su i slijedeće pustare: Brod-pustara, Buziglica, Ćirina Aga, Karanac, Đelekert, Eblin, Gakovac, Getapuszta, Hatvan, Karaš, Karaševo, Kazuk, Kovač pustara, Krčevine, Njergeš, Pjeskovi, Topolik, Trokut, Selašat i Zornice.¹¹² Za potrebe ovoga rada, preuzet će se podijela na pustare dravskog i dunavskog područja.

4.3.1. Pustare dunavskog područja

Unutar dunavskog područja podijeljene su sljedeće pustare: Mirkovac, Mitrovac, Jasenovac, Brestovac, Zlatna Greda, Sokolovac, Šebešir i Kozjak. Tijekom njihovog nastanka i razvoja odnosno tijekom više stoljeća, određeni politički i ekonomski procesi te ratna događanja utjecala su na demografska i ekonomska kretanja pustara, a sve se odražavalo na upravni status, naziv naselja te broj i strukturu stanovnika.¹¹³

4.3.1.1. Mirkovac

Mirkovac (mađarski naziv *Frigyesföld*) je naseljena pustara od 1850. godine, a u 30 godina broj stanovnika raste te se 1880. godine na tom području nalazi oko 400 stanovnika. Broj stanovnika opada i do I. svjetskog rata ostalo je svega oko 300 stanovnika, da bi do 2011. godine Mirkovac bila jedna od rijetkih pustara koja broji oko 150 stanovnika odnosno oko 50 obitelji, a prema zadnjem popisu 2021. godine svega 64 stanovnika.¹¹⁴

Mirkovac je najveća pustara na podunavskom području jer je imala štale za krave, konje i volove te staju za ovce. Postojale su bravarske, stolarske i kolarske radionice te pogonska centrala. U pustari Mirkovac nalazilo se i najveće skladište od

¹¹² Ivanović, M., Matić, A., *Nestale i napuštene pustare na području Baranje (zapad)*, 9. Simpozij KOPAČKI RIT 2020., Tikveš, 2020., raspoloživo na: <https://pp-kopacki-rit.hr/wp-content/uploads/2020/09/Poster-PUSTARE-U-BARANJI-12.pdf> (26.05.2023.)

¹¹³ Ivanović, M., Matić, A., *Nestale i napuštene pustare na području Baranje (istok)*, 9. Simpozij KOPAČKI RIT 2020., Tikveš, 2020., raspoloživo na: <https://pp-kopacki-rit.hr/wp-content/uploads/2020/09/Poster-PUSTARE-U-BARANJI-11-KORIG.pdf> (26.05.2023.)

¹¹⁴ Državni zavod za statistiku, *Popis stanovništva po neseljima 2021.*, raspoloživo na: https://podaci.dzs.hr/media/rqybclnx/popis_2021-stanovnistvo_po_naseljima.xlsx (26.05.2023.)

3000m² skladišnog prostora (sl.10.), a kao što je navedeno to je jedina pustara gdje je obnovljena i nadograđena škola za prihvrat više učenika.¹¹⁵

Slika 10. Napuštena zgrada stočnog skladišta u pustari Mirkovac

Izvor: Emica Elvedji

Uz sve navedeno, u Mirkovcu su se nalazile i četiri barake (nastambe) za sezonce (nadničare), a oni su za svoj rad u pustari od strane vlastelinstva u 19. stoljeću dobivali dio plaće u radnim žetonima – kovanica od aluminiija, a pomoću kojih su kupovali potrebštine u lokalnim trgovinama (sl.11.).¹¹⁶

Slika 11. Radni žetoni pustara

Izvor: <https://pp-kopacki-rit.hr/wp-content/uploads/2020/09/Poster-PUSTARE-U-BARANJI-11-KORIG.pdf>

¹¹⁵ Čulić D., Tri stoljeća Belja, RO „Zagreb“ – Samobor, Osijek, 1986., str. 426

¹¹⁶ Ivanović, M., Matić, A., Nestale i napuštene pustare na području Baranje (istok), 9. Simpozij KOPAČKI RIT 2020., Tikveš, 2020., raspoloživo na: <https://pp-kopacki-rit.hr/wp-content/uploads/2020/09/Poster-PUSTARE-U-BARANJI-11-KORIG.pdf> (26.05.2023.)

Na slici su prikazani radni žetoni s više pustara, a među njima treći po redu s lijeva je žeton koji se koristio u pustari Mirkovac.

4.3.1.2. Mitrovac

Mitrovac (mađarski naziv Mitvárpustza) nalazi se južno od Kneževih Vinograda te se danas svrstava pod upravu općine Čeminac. Porijeklo imena pustare dolazi od osobnog imenda Dmítar odnosno Mitar, a prema mađarskom jeziku riječ var znači utvrda ili zamak.¹¹⁷ Ova pustara osnovana je 1870. godine, a danas se na njenom području nalazi hidroponska proizvodnja rajčice i biplinska elektrana (sl.12.)

Slika 12. Mitrovac farma

Izvor:<https://plavakamenica.hr/2016/04/11/farma-mitrovac-kako-funkcionira-veliki-kravlji-sanatorij-u-baranji/>

Najveći broj stanovnika u Mitrovcu bio je 1948. godine, a to je 450 stanovnika. Danas se na tom području nalazi svega 16 stanovnika.¹¹⁸ Možda zato broj stanovnika smanjivao jer je Mitrovac bila tipična pustara bez nekih posebnih karakteristika, bez skladišta i upravne zgrade ,a sve to se nalazilo u obližnjoj pustari Brestovac.

¹¹⁷Ivanović, M., Samaržija, Z., *Pustare u Baranji (9), Jasenovac, Mitrovac i Sokolovac*, 9. Simpozij KOPAČKI RIT 2020., Prirodni park Kopački rit, Tikveš, 2020., raspoloživo na: <https://pp-kopacki-rit.hr/wp-content/uploads/2020/09/Poster-PUSTARE-U-BARANJI-9.pdf> (25.05.2023.)

¹¹⁸Državni zavod za statistiku, *Popis stanovništva po neseljima 2021.*, Raspoloživo na: https://podaci.dzs.hr/media/rqybclnx/popis_2021-stanovnistvo_po_naseljima.xlsx (26.05.2023.)

4.3.1.3. Jasenovac

Jasenovac (mađarski naziv *Öbölpuszta*) pustara je koja se nalazi jugoistočno od Kneževih Vinograda i danas pripada općini Kneževi Vinogradi (sl.13.) . Pustara je utemeljena 1860. godine, a u to vrijeme imala je naziv Umajor.¹¹⁹

Slika 13. Jasenovac danas

Izvor: <https://knezevi-vinogradi.hr/en/galerije/pustare/>

Jasenovac je pustara koja je imala nekoliko štala u gospodarskom dvorištu te dvije grupe stambenih zgrada, jedna je izgrađena u 19. stoljeću, a druga u 20. stoljeću.¹²⁰ Unutar pustare nalazile su se zgrade za upravitelja, agronoma, škola i stan za činovnika. Prije početka I. svjetskog rata Jasenovac je imao oko 260 stanovnika, a taj broj je s godinama opadao te se 2011. tamo nalazi tek 35 stanovnika, a prema zadnjim podacima iz 2021. godine broj stanovnika je četiri.¹²¹

¹¹⁹Ivanović, M., Samaržija, Z., *Pustare u Baranji (9), Jasenovac, Mitrovac i Sokolovac*, 9. Simpozij KOPAČKI RIT 2020., Prirodni park Kopački rit, Tikveš, 2020., raspoloživo na: <https://pp-kopacki-rit.hr/wp-content/uploads/2020/09/Poster-PUSTARE-U-BARANJI-9.pdf> (25.05.2023.)

¹²⁰Čulić D., ur., *Tri stoljeća Belja – Zbornik radova*, RO „Zagreb“ – Samobor, Osijek, 1986., str. 426

¹²¹Državni zavod za statistiku, *Popis stanovništva po neseljima 2021.*, Raspoloživo na: https://podaci.dzs.hr/media/rqybclnx/popis_2021-stanovnistvo_po_naseljima.xlsx (26.05.2023.)

4.3.1.4. Brestovac

Pustara Brestovac (sl.14.) izdvaja se i po nekim drugim specifičnostima, a to su da je u toj pustari radila i jedina beljska kudjeljara s pripadajućim popratnim sadržajima.¹²²

Slika 14. Pustara Brestovac, upravna zgrada

Izvor: Čulić D., ur., Tri stoljeća Belja – Zbornik radova, RO „Zagreb“ – Samobor, Osijek, 1986., str. 422

U toj pustari obavljala se i selekcija sjemena, a uz sve navedeno pustara Brestovac je jedina koja je povezana uz selo Grabovac. Brestovac je na kraju završio kao jedna od beljskih farmi, te prema zadnjem popisu stanovništva 2021. tamo se više ne nalaze stanovnici.¹²³

¹²²Čulić D., ur., Tri stoljeća Belja – Zbornik radova, RO „Zagreb“ – Samobor, Osijek, 1986., str. 426

¹²³Državni zavod za statistiku, *Popis stanovništva po neseljima 2021.*, Raspoloživo na: https://podaci.dzs.hr/media/rqybclnx/popis_2021-stanovnistvo_po_naseljima.xlsx (26.05.2023.)

4.3.1.5. Zlatna Greda (dobar primjer prakse)

Pustara Zlatna Greda (mađarski naziv Bokoroshát pustza) nastaje kao šumska pustara krajem 19. stoljeća, te se po prvi put spominje u mađarskim statistikama 1880. Na pustari su tada živjeli i radili seljaci (nadničari), upravitelj i pandur. Pustara se nalazi na području Kopačkog rita te danas pripada upravi općine Bilje. Naziv Zlatna greda nastao je jer se pustara nalazi na uzvišenom terenu u šumskom poplavnom području (greda), a okružena je hrastovim šumama (zlatna).¹²⁴

U pustari su se nalazili skladište, upravna zgrada, zgrada upravitelja, stambeni objekti te crpna stanica koja je obnovljena 2000. godine. Sve do 1960-tih godina pustara Zlatna Greda imala je i osnovnu školu (niže razrede), obrtničke radnje, mehaničke radionice i pekaru.¹²⁵

Pustara Zlatna Greda najistočnija je beljska pustara, koja je imala mnoštvo majstorskih radionica primjerice, bravara, kovača i stolara.¹²⁶ Današnji broj stanovnika, prema popisu iz 2021. Godine, je pet stanovnika.

Postoji i pozitivna strana ovakvog razvoja pustare jer se upravo u Zlatnoj Gredi nalazi Kuća u prirodi (sl.15.) – eko centar gdje je nekadašnja upravna zgrada pustare pretvorena u edukacijsku i eko-turističku destinaciju s popratnim sadržajima.¹²⁷

¹²⁴Ivnović, M., Pustare u Baranji (4) – Zlatna Greda, 7. Simpozij KOPAČKI RIT, Tikveš, 2018., raspoloživo na: https://www.researchgate.net/publication/327945173_PUSTARE_U_BARANJI_4_-_ZLATNA_GREDA (30.05.2023.)

¹²⁵Ibidem, (30.05.2023.)

¹²⁶Ibidem, (30.05.2023.)

¹²⁷Zlatna greda, raspoloživo na: <https://zlatna-greda.org/> (26.05.2023.)

Slika 15. Kuća u prirodi – eko centar Zlatna Greda

Izvor: <https://tzo-bilje.hr/atrakcije/kuca-u-prirodi-i-eko-centar-zlatna-greda/>

Može se zaključiti da je upravo blizina ulaza u Kopački rit omogućila da se ovakav projekt ostvari i održi na tom području. U ponudi nude teambuilding aktivnosti, škole u prirodi, adrenalinski park, najam prostora za proslave, seminare i konferencije, biciklističke staze, rute te iznajmljivanje bicikle, jahanje i druženje s konjima te mnoge druge aktivnosti.¹²⁸ Svakako je pozitivno uvidjeti da je ovakav oblik revitalizacije baranjske pustare Zlatne Grede moguće ostvariti i održati profitabilnim na način da se prilagođava posjetiteljima odnosno potražnji. Danas Zlatna Greda pripada području ekološke mreže Natura 2000 te spada pod UNESCO-v Prekogраниčni rezervat biosfere Mura-Drava-Dunav.¹²⁹ Uz navedeno, pustara Zlatna greda od 2011. godine proglašena je od strane Ministarstva kulture kao zaštićena kulturna baština. Svakako, ne treba izostaviti utjecaj i rad lokalane zajednice poput udruge Zeleni Osijek koja je proteklo desetljeće i više provela nekoliko projekata u vrijednosti od 8 milijuna eura, a koji su sufinancirani od strane Ministarstva turizma, Hrvatske turističke zajednice i Europske unije.¹³⁰

¹²⁸ Ibidem, (26.05.2023.)

¹²⁹ Ibidem, (26.05.2023.)

¹³⁰ Ibidem, (26.05.2023.)

Sve u svemu, upravo ova pustara predstavlja dobar primjer prakse kako revitalizirati industrijsku baštinu baranjske pustare kroz utjecaj i pomoć lokalne, regionalne, nacionalne i međunarodne pomoći.

4.3.1.6. Sokolovac

Sokolovac (mađarski naziv *Katalin-puszta*) pustara je koja se nalazi zapadno od sela Grabovac, a danas pripada općini Kneževi Vinogradi. Prvi puta spominje se u mađarskim statistikama 1890. godine, a nastala je spajanjem dvaju salaša – Almas i Tapolca te se u to vrijeme naziva *Rampelfold*, a nakon velike poplave Dunava 1926. godine u znak sijećanja preimovani su je u naselje *Kathalin-puszta*.¹³¹

Zanimljiva činjenica za pustaru Sokolovac je da nije imala posebne karakteristike kao i druge pustare (sl.16.).

Slika 16. Pustara Sokolovac danas

Izvor: <https://knezevi-vinogradi.hr/en/galerije/pustare/>

Tamo se nije nalazila upravna zgrada niti škola, ali su se nalazili drugi uobičajni sadržaji za pustaru. Možda upravo zbog toga što Sokolovac nije imao

¹³¹ Ivanović, M., Samaržija, Z., *Pustare u Baranji (9), Jasenovac, Mitrovac i Sokolovac*, 9. Simpozij KOPAČKI RIT 2020., Prirodni park Kopački rit, Tikveš, 2020., raspoloživo na: <https://pp-kopacki-rit.hr/wp-content/uploads/2020/09/Poster-PUSTARE-U-BARANJI-9.pdf> (25.05.2023.)

posebne karakteristike iz zadnjeg popisa stanovništva, 2021., tamo se više ne nalaze stanovnici.¹³²

4.3.1.7. Šebešir

Na ovoj pustari (mađarskog naziva Sebesír) bilo je razvijeno gospodarstvo s gospodarskim dvorištem te ostalim popratnim gospodarskim objektima poput štale za krave, radionice za majstore i stambene zgrade.¹³³ Današnje stanje pustare je skoro pa u potpunosti zapušteno, zatečene su tri gospodarske zgrade u rušenom stanju. Zanimljivost je da Šebešir, kao i Sokolovac, Sudaraš te Brestovac nema više stanovnika, te četiri pustare zajedno jedine su koje nemaju stanovnike od svih preostalih pustara.

4.3.1.8. Kozjak

Pustara Kozjak (mađarski naziv Keskenyerdő) prvi puta se spominje 1880. u mađarskim statistikama te sam naziv pustare potječe od mađarske riječi *Keskeny erdő* što znači uska šuma, a hrvatski naziv Kozjak uveden je 1921.¹³⁴ Ona se nalazi na području Kopačkog rita i danas pripada pod upravu općinu Bilje. Na pustari Kozjak postojale su radionice, gospodarski objekti i stambene zgrade, a tijekom 1960-tih godina izgrađena je tvornica paprike te novo stambeno naselje, osnovna škola (nižih razreda), gostionica i dom kulture.¹³⁵ (sl.17.)

¹³²Državni zavod za statistiku, *Popis stanovništva po naseljima 2021.*, Raspoloživo na: https://podaci.dzs.hr/media/rqybclnx/popis_2021-stanovnistvo_po_naseljima.xlsx (26.05.2023.)

¹³³ Čulić D., *Tri stoljeća Belja*, RO „Zagreb“ – Samobor, Osijek, 1986., str. 426

¹³⁴ Ivanović, M., Ambroš, F., *Pustare u Baranji (5) – Kozjak*, 9. Simpozij KOPAČKI RIT 2019, Tikveš, 2020. raspoloživo na:

https://www.researchgate.net/publication/336074013_PUSTARE_U_BARANJI_5_-_KOZJAK (29.05.2023.)

¹³⁵ Čulić D., ur., *Tri stoljeća Belja – Zbornik radova*, RO „Zagreb“ – Samobor, Osijek, 1986., str. 426

Slika 17. Pustara Kozjak

Slika 17. Pustara Kozjak

Izvor: <file:///C:/Users/Anja/Downloads/PUSTAREUBARANJ15KOZJAKPPP.pdf>

Posljednji popis stanovništva 2021. ukazuje na to da je Kozjak treća po napučenosti stanovnika odnosno tamo se danas nalazi 22 stanovnika.¹³⁶

4.3.2. Pustare dravskog područja

Pustare dravskog područja svrstane su u ovaj dio zbog njihove blizine rijeci Dravi, a to su Sudaraš, Zeleno Polje i Širine, a Malo Kneževo nalazi se u ovoj grupaciji prema izvoru knjige „Tri stoljeća Belja“. Ove pustare kao prehodne bile su centri ratarske i stočarske proizvodnje Kombinata „Belje“, no promjene u društvu, ekonomiji i tehnologiji proizvodnje pokrenule su proces preseljenja u veća sela i gradove (Kneževi Vinograd i Beli Manastir) te su pustare polagano odumirale, a uz to počeo je opadati broj stanovnika, da bi do danas od navedenih četiri, tri bile bez stanovnika.

4.3.2.1. Malo Kneževo

Malo Kneževo (mađarski naziv *Hatvan*) nalazi se u blizini sela Kneževo koje je bilo glavno gospodarsko središte i centar upravljanja svim pustarama. Danas je, osim

¹³⁶Državni zavod za statistiku, *Popis stanovništva po neseljima 2021.*, Raspoloživo na: https://podaci.dzs.hr/media/rqybclnx/popis_2021-stanovnistvo_po_naseljima.xlsx (26.05.2023.)

nekoliko stanova, većinom napušten, no, sa sačuvanim objektima po kojima se može pretpostaviti da je Malo Kneževo bila jedna od najjačih po proizvodnji mlijeka.¹³⁷ S obzirom na svoje razuršeno stanje, Malo Kneževo ne nalazi se na posljednjem popisu stanovništva 2021.

4.3.2.2. Sudaraž

Sudaraž (mađarski naziv *Szudarázs*) je pustara koja se nalazi jugozapadno od Belog Manastira i danas pripada općini Petlovac. Osnovana je oko 1860. godine (sl.18.) na mjestu gdje je ranijih godina (1691.) bilo napušteno naselje.¹³⁸

Slika 18. Biroši (govedari) na pustari Sudaraž (kraj 19. stoljeća)

Izvor: Čulić D.,ur., Tri stoljeća Belja – Zbornik radova, RO „Zagreb“ – Samobor, Osijek, 1986., str. 320

Tamo se nije nalazila upravna zgrada, ali su se nalazili svi drugi objekti uobičajeni za pustare u Baranji. Može se zaključiti da je nedostatak upravne zgrade i škole, te prenamjena pustare u farmu označila njen propast te se s najvećeg broja stanovnika 1948. godine od 270 do 2011. godine smanjio za 100 %, što znači da je ova pustara ne naseljena.

¹³⁷ Čulić D.,ur., Tri stoljeća Belja – Zbornik radova, RO „Zagreb“ – Samobor, Osijek, 1986., str. 426

¹³⁸ Ibidem, str. 426

4.3.2.3. Zeleno Polje

Zelena polje (mađarski naziv *Szentistvánpuszta*) je pustara koja se nalazi sjeverozapadno od Petlovca. Upravo iz ove pustare kretala je pruga odnosno početna stanica uskotračne beljske željeznice (Industrijska-poljoprivredna željeznica „Belje“), a koja je građena od 1906. do 1915. godine. Ona je povezivala sve značajnije proizvodne kapacitete vlastelinstva odnosno od Belog Manastira, Brestovca, Jasenovca, Mirkovca, Sokolovca i Zlatne Grede s pristaništem Kazuk na Dunavu.¹³⁹ Do 1915. godine vuču vagona vršila je konjska snaga, a tek nakon toga lokomotiva. Uz teretni promet bio je organiziran i prijevoz putnika, iako je tijekom II. svjetskog rata pruga bila znatno oštećena, ona je obnovljena te je imala ukupno 115 kilometara pruge. Nakon II. svjetskog rata željeznicom je prevezeno oko 71 % robe, 19 % riječnim putem i 10 % cestovnim putem.¹⁴⁰ Godine 1952. pruga se nadograđuje do drugih mjesta i sela te je tada iznosila 199,1 kilometar. Stanje vučnih i voznih sredstava s godinama postaje sve lošiji i veliki postotak vagona i lokomotiva ostaje van pogona zbog neispravnosti i zastarjelosti. Godine 1957. donosi se odluka o postepenom ukidanju Privredne željeznice „Belje“.¹⁴¹ Ukidanje većine željezničkih pruga na području Baranje dovelo je do obnove i izgradnje cestovnog prometa te modernizacije kolnika.

Tijekom 20. stoljeća željeznica je prestala s radom jer više nije bila profitabilna, ali kao oblik turističke atrakcije glavni vagon („Ćiro“) koji je prevozio radnike, danas se nalazi u obnovljenom i restauriranom stanju u centru grada Belog Manastira (sl.19.).

¹³⁹ Ivanović, M., Samaržija, Z., Matić, A., F., Pustare u Baranji (2) – Pustara Bodorfok, 9. Simpozij KOPAČKI RIT 2019, Tikveš, 2020. raspoloživo na: https://www.researchgate.net/publication/320108466_PUSTARE_U_BARANJI_2_BODORFOK

¹⁴⁰ Čulić D.,ur., Tri stoljeća Belja – Zbornik radova, RO „Zagreb“ – Samobor, Osijek, 1986., str. 100

¹⁴¹ Ibidem, str. 101

Slika 19. Vlak „Ćiro“ kao turistička atrakcija

Izvor: <https://tzbaranje.hr/ciro/>

U pustari Zeleno Polje (sl.20.) postojala je štala za goveda, skladište te stambeno naselje iz 1922. godine u kojoj se nalaze po četiri jednosobna stana, a ovo je jedina pustara bez stambenog fonda iz 19. stoljeća.¹⁴²

Slika 20. Pustara Zeleno polje – kako je bilo nekada

Izvor: Čulić D., ur., Tri stoljeća Belja – Zbornik radova, RO „Zagreb“ – Samobor, Osijek, 1986., str. 426

¹⁴² Ibidem, str. 426

Pustara Zeleno polje 1948. imala je 358 stanovnika, 2011. 42 i prema zadnjem popisu stanovništva, 2021., tamo živi 13 stanovnika.¹⁴³

4.3.2.4. Širine

Širine (mađarski naziv *Braidaföld*) je pustara koja se nalazi zapadno od Belog Manastira, a danas pripada općini Petlovac (sl.21.). Širine su kao pustara utemeljene od strane maršala Braida koji je bio guverner vlastelinstva.¹⁴⁴

Slika 21. Pustara Širine, kuća koja je nekad bila skladište

Autor: Ivica Getto

Pustara Širine imala je primarnu funkciju na svim uobičajenim sadržajima (gospodarski objekti, štale za krave i volove, skladište) i radionicama. Uz to nalaze se vodospreme te upravne zgrade. Osim konjušnica, volovskih štala i štala za krave muzare iz vremena 19. stoljeća na području pustare Širine evidentirana su i dva svinjca koji danas služe drugoj svrsi te su evidentirane i dvije zgrade koje su u to vrijeme služile kao lugarnice.¹⁴⁵ Najveći broj stanovnika bio je 1948. godine kada su sve pustare bilježile velike brojeve stanovnika, a taj broj se znatno samanjio te je 2011. iznosio 42, a prema posljednjem popisu 26 stanovnika.¹⁴⁶

¹⁴³Državni zavod za statistiku, *Popis stanovništva po neseljima 2021.*, Raspoloživo na: https://podaci.dzs.hr/media/rqybclnx/popis_2021-stanovnistvo_po_naseljima.xlsx (26.05.2023.)

¹⁴⁴ Čulić D.,ur., *Tri stoljeća Belja – Zbornik radova*, RO „Zagreb“ – Samobor, Osijek, 1986., str. 426

¹⁴⁵ Ibidem, str. 426

¹⁴⁶Državni zavod za statistiku, *Popis stanovništva po neseljima 2021.*, Raspoloživo na: https://podaci.dzs.hr/media/rqybclnx/popis_2021-stanovnistvo_po_naseljima.xlsx (26.05.2023.)

5. ISTRAŽIVANJE – REVITALIZACIJA INDUSTRIJSKE BAŠTINE BARANJSKIH PUSTARA

Prikazom teorije industrijske baštine, njene zaštite i interpretacije te analizom primjera dobre prakse i analizom svih pustara na području Baranje postavljeni su uvjeti za izradu i provedbu istraživanja o potencijalima revitalizacije industrijske baštine. U narednom poglavlju će se postaviti i prikazati predmet, ciljevi i hipoteza istraživanja, a uz to bit će prikazne metode i materijali korišteni tijekom istraživanja. Na kraju poglavlja iznijeti će se cjelokupan zaključak istraživanja, čime će se uvesti u posljednje poglavlje diplomskog rada, a to je predložak modela revitalizacije baranjskih pustara Mirkovac, Zlatna Greda i Kozjak.

5.1. Ciljevi i hipoteze

Predmet ovog istraživanja je potencijal revitalizacije hrvatske industrijske baštine, dok je svrha da se putem prikupljenih materijala ustanovi i analizira mogućnost revitalizacije industrijske baštine baranjskih pustara. Cilj istraživanja je kroz istraživanje napraviti predložak za revitalizaciju industrijske baštine baranjskih pustara. Postavljena je prva hipoteza da postoji potencijal za revitalizaciju industrijske baštine baranjskih pustara i druga hipoteza da se revitalizacijom baranjskih pustara doprinosi valorizaciji industrijske baštine u Republici Hrvatskoj.

Nakon postavljenih hipoteza, odlučeno je koji će se materijali koristiti i putem kojim metoda će se istraživanje provoditi.

5.2. Metode i materijali

Za potrebe ovog istraživanja o potencijalu revitalizacije industrijske baštine baranjskih pustara koristit će se metoda intervjua, a nakon toga metoda analize i sinteze. Za početak kreiran je upitnik s kojim će se ispitati ispitanici. Ispitanike čine dvije osobe koje su živjele i radile na pustari, te tri stručnjaka koji se bave tematikom

baranjskih pustara i/ili već na njima rade. Pitanja koja su postavljena osobama koje su živjele na pustari su:

1. Koje godine, na koju pustaru i s kojim razlogom ste došli tamo?
2. Kada se došli, ako mi možete opisati kakvo je stanje bilo na pustari? (infrastruktura, smještaj, uvjeti života)
3. Tijekom godina Vašeg života na pustari što se sve unprjeđivalo, a što je nazadovalo? (uvjeti života, kulturni i društveni život, obrazovanje)
4. Kada i iz kojeg razloga ste odlučili napustiti pustaru?
5. Gledajući iz današnje perspektive, mislite li da bi obnova pustara pridonijela kulturnom i turističkom razvoju Baranje?

Stručnjacima su postavljena sljedeća pitanja:

1. Prema Vašem mišljenju, postoji li mogućnost za revitalizaciju baranjskih pustara, ako da, u kojem smjeru bi ste ih razvijali?
2. Smatrate li da bi se revitalizacijom baranjskih pustara doprinijelo valorizaciji industrijske baštine Republike Hrvatske te time i održivom razvoju cjelokupnog turizma Baranje?
3. Smatrate li da bi se revitalizacijom baranjskih pustara stvorili uvjeti za razvoj kulturne infrastrukture u postojećim objektima, primjerice muzeja ili edukacijskog centra?
4. Što je, po Vama, ključno za uspješnu provedbu revitalizacije pustare?
5. Koje bi sve dionike trebalo uključiti u revitalizaciju i mislite li da bi i lokalno stanovništvo trebalo sudjelovati u planiranju provedbe revitalizacije?

Za obje skupine određeno je pet pitanja s kojima će se potvrditi ili opovrgnuti hipoteza. Intervjui su organizirani kroz osobni kontakt, putem telefonskih razgovora i e-mail poruka. Intervjui su provedeni tijekom ljeta 2023. godine. Nakon odrađenih intervjua oni su analizirani te će se rezultati istraživanja prikazati u sljedećem potpoglavlju.

5.3. Interpretacija rezultata

U ovom dijelu rada će se interpretirati rezultati provedenog istraživanja. Rezultati su odgovori na pet pitanja koja su postavljena u obliku intervjua s nekadašnjim žiteljima i sa stručnjacima. Dvije nekadašnje žiteljke baranjskih pustara s kojima se proveo intervju su Smiljka Tokić i Ilonka Hatvalić. Tri stručne osobe s kojima se proveo intervju su Branko Vadlja, koautorom knjige „Pustare južno od Osijeka, Daniela Taslidžić Herman, autoricom knjiga „Umiru li naše pustare“, „Zagubljene pustare“ i „Pustara“ i Dinko Pešić, direktorom eko-centra Zlatna Greda. Svi sudionici istraživanja pristali su na objavljivanje njihovih intervjua u ovom diplomskom radu.

Prvi intervju je proveden s nekadašnjim žiteljima pustara Smiljkom Tokić i Ilonkom Hatvalić. Smiljka Tokić došla je iz Bosne kao sezonski radnik na pustaru Mitvar 1959. godine, a Ilonka Hatvalić odrasla je od svoje pete godine (od 1946. godine) života na pustari Karanac odnosno gdje je živjela sve do 1959. kada je otišla živjeti i raditi na pustaru Sokolovac da bi se nakon tri godine ponovno vratila na pustaru Karanac. S obzirom na to, u ovom ćemo intervjuu vidjeti perspektivu života na pustari od strane sezonca i od strane osobe koja je veći dio života odrastala i živjela na pustari. Smiljka T. navodi da je živjela u barakama s drugim sezoncima na pustari Mitvar, gdje su bili smješteni u sobe od pet ili deset kreveta i da su se stanovi za direktore i poslovođe nalazile u Brestovcu. Govori o tome kako nije bilo trgovine, doktora, pošte ili škole te da je najbliža škola bila u Suljošu ili Grabovcu. Ilonka H. spominje da su postojale barake za sezonce, ali da su oni kao radnici rođeni na tom prostoru imali svoje stanove. Izjavljuje da su se s njima na pustari nalazili inženjeri i direktori te da na početku nije bilo trgovine, ona je otvorena tek poslije.¹⁴⁷ Spominje da nije bilo škole već da se u školu i po poštu išlo u selo Karanac. Smiljka T. je na pustari Mitvar provela svega četiri do pet mjeseci i otprilike šest mjeseci na pustari Karanac te nije primijetila nikakve velike promjene. Ilonka H. izjavljuje da se nije baš puno gradilo i obnavljalo na pustari Karanac osim parka sa stanovima, uvođenje gradske vode i građenje ceste do pustare Karanac. Zanimljivo je da se i jedna i druga žiteljka jasno prisjećaju društvenog života na pustari. Smiljka T. izjavljuje da nije bilo

¹⁴⁷ Prilog 5. Intervju s Ilonkom Hatvalić, bivša stanovnica pustare Karanac i Sokolovac

nekih posebnih velikih proslava, ali da su znali na kraju dana imati zabave u jednoj o baraka gdje bi cijelu noć plesali, pjevali i zabavljali se. Ilonka H. izjavljuje da iako je bilo predstava i zabave jedan događaj je pak ostao najviše u sjećanju, a to je kada je uprava pustare odlučila kupiti televizor te su se svi žitelji tamo okupljali i družili. Na kraju obje žiteljke odlučile su napustiti pustare jer su gradile obitelj i kuće u gradu Belom Manastiru. Obje se slažu da bi obnova pustara pridonijela kulturnom i turističkom razvoju Baranje te kako izjavljuje Ilonka H. „da ima pametnog, moglo bi se, ali su to sve upropastili“. Smatra kako su to bile lijepe pustare, koje su bile pune života, gdje su djeca sretno odrastala i imala svoju slobodu te kako se sve to može ponovo obnoviti.

Drugi intervju je proveden sa stručnjakom o baranjskim pustarama i autorom knjige „Pustare južno od Osijeka“, Brankom Vadljom. Prema njegovom mišljenju i njegovoj izjavi postoji mogućnost za revitalizaciju baranjskih pustara, samo je pitanje vlasništva i pravnih odnosa jer upravo to na startu pripreme revitalizacije predstavlja veliki problem te dok se to ne riješi ne može se vratiti život na njih.¹⁴⁸ Sukladno s tim, autor izjavljuje da su jedine pustare gdje se nešto može graditi Zlatna Greda i Mirkovac. Autor ističe kako bi se revitalizacijom baranjskih pustara doprinijelo valorizaciji industrijske baštine Republike Hrvatske i održivom razvoju turizma Baranje, ali mu je žao jer niti ministarstvo niti poduzetnici u Hrvatskoj ne čuju priču o industrijskoj baštini i njenoj vrijednosti. Autor misli da su upravo pustare te koje su bile izvor multikulturalnosti i da je to još jedan od razloga zašto bi se upravo revitalizacijom baranjskih pustara doprinijelo valorizaciji industrijske baštine Republike Hrvatske. Na pitanje smatra li da bi se revitalizacijom baranjskih pustara stvorili uvjeti za kulturne infrastrukture autor govori o tome kako je svakako potrebno više edukacijskih centara koji bi bili stvoreni u svrhu educiranja stanovništva o industrijalizaciji, poljoprivredi, željeznici, infrastrukturi industrijske baštine, svinjogojstvu i stočarstvu. Autor naglašava da je za uspješnu provedbu revitalizacije pustare potrebno ponajviše entuzijazam i ljudi koji su spremi i koji žele živjeti na tom prostoru. Na kraju autor smatra da bi se u revitalizaciju trebalo uključiti i ljude koji su živjeli na tim prostorima, pa i njihove potomke. Autor navodi da treba uključiti stručnjake poput arhitekata i građevinara, starih zanatlija poput kovača, kolara,

¹⁴⁸ Prilog 1. Intervju s Brankom Vadljom koautor knjige „Pustare južno od Osijeka“

stolara, potkivača konja, zapravo, sve ono što je nekada bilo u toj zajednici pustaraša.

Sljedeći intervju proveden je sa stručnjakom o revitalizaciji industrijske baštine baranjskih pustara, direktorom eko-centra Zlatne Grede, Dinkom Pešićem. On izjavljuje da postoji mogućnost za revitalizaciju baranjskih pustara, ali da uz to postoje i neke prepreke, ovisno o položaju pustare i koje bi bilo njihovo usmjerenje tijekom revitalizacije. Dinko P. navodi da su upravo Zlatna Greda i Tikveš pustare koje su usmjerene na ekološki razvoj i eko turizam, a neke druge pustare bi prilikom revitalizacije trebale biti više usmjerene na povijest poljoprivrede, etnografiju i prezentaciju starih zanata. Smatra da bi se revitalizacijom baranjskih pustara doprinijelo valorizaciji industrijske baštine Republike Hrvatske i održivom turizmu Baranje. Navodi primjer Zlatne Grede gdje su oni kroz rekonstrukciju eko centra (nekadašnje uprave zgrade pustare) uz suradnju s konzervatorskim odjelom u Osijeku valorizirali pustaru Zlatna Greda te je cijelo naselje zaštićeno kao kulturna baština. Slaže se da bi se na sličan način mogle obnoviti i druge pustare, a koje nažalost propadaju. Dinko P. slaže se s tim da bi se revitalizacijom baranjskih pustara stvorili uvjeti za razvoj kulturne infrastrukture u postojećim objektima te da je to konkretno i bio jedan od planova u Zlatnoj Gredi. On ističe da je plan napraviti muzej povijesti, poljoprivrede i šumarstva, a da je to moguće u nekim većim objektima kao što je to zgrada skladišta u Mirkovcu. Navodi da se tamo i dalje nalaze neki od poljoprivrednih strojeva iz 20. stoljeća te da bi se uređenjem te zgrade upravo ti strojevi mogli postaviti kao stalni postav povijesti industrijske i poljoprivredne baštine Baranje. Jednako kao i Branko Vadlja smatra da je najveći problem uspješne provedbe revitalizacije to što su pustare u državnom vlasništvu ili pak u vlasništvu hrvatskih šuma i vlasništvu Belja.¹⁴⁹ Uz određene fondove europske unije Dinko P. ističe da bi se relativno lako ostvarili financijski uvjeti za obnovu i stavljanje revitaliziranih objekata u funkciju. Na kraju, smatra da bi bilo dobro kada bi se u planiranje provedbe revitalizacije uključila i lokalna zajednica, pogotovo stari pustaraši.¹⁵⁰ Potrebno je uključiti i lokalnu samoupravu izjavljuje Dinko P., poput muzeja, dionika kao što su hrvatske šume i vode, općine i županije te da bi se uključivanjem šireg dijela dionika rezultiralo kvalitetnijom provedbom revitalizacije.

¹⁴⁹ Prilog 3. Intervju s Dinkom Pešićem, direktor eko centra Zlatna Greda

¹⁵⁰ Ibidem

Posljednji intervju proveden je s autoricom knjiga „Umiru li naše pustare“, „Zagubljene pustare“ i „Pustara“, Danielom Taslidžić Herman. Autorica navodi da prema njenom mišljenju postoji mogućnost za revitalizaciju baranjskih pustara i to u smjeru turizma.¹⁵¹ Spominje da bi se prema primjeru Zlatne Grede trebale revitalizirati i druge baranjske pustare te da bi se tako iskoristila industrijska baština za razvoj kontinentalnog turizma. Autorica smatra da bi se revitalizacijom baranjskih pustara doprinijelo valorizaciji industrijske baštine Baranje i Republike Hrvatske. Ističe kako bi pustare ponovo mogle postati rasadnici znanja kroz edukacijske centre te dodatni pokretači turističkog i kulturnog razvoja Baranje. Slaže se s tim da bi se revitalizacijom baranjskih pustara stvorili uvjeti za razvoj kulturne infrastrukture u postojećim objektima te i ovdje navodi dobar primjer prakse Zlatne Grede i Kozjaka. Autorica izjavljuje da je za uspješnu revitalizaciju potrebno imati dobar strateški/razvojni plan te stručnjake iz povijesti, turizma, arhitekture te srodnih djelatnosti. Na kraju autorica izjavljuje da je za kvalitetni razvoj kulturnog turizma i revitalizacije baranjskih pustara potrebno uključiti lokalno stanovništvo. Ističe kako lokalno stanovništvo može sudjelovati u razvoju industrijske baštine kroz uređenje infrastrukture, vizualnog identiteta i kroz različite vidove komercijalizacije kulturno-povijesne baštine (otvaranjem ateljea, enogastronomskom ponudom, izradom autohtonih proizvoda i sl.)

5.4. Zaključak istraživanja

Kroz intervju s bivšim žiteljicama baranjskih pustara Mitvar, Karanac i Sokolovac dobili smo kratki uvid u to kako se život razvijao na pustarama kroz iskustvo sezonske radnice i stanovnice pustare. Saznali smo gdje su živjele i u kakvim uvjetima, koliko je bila razvijena infrastruktura na kojoj pustari, jesu li imale trgovine, doktore, poštu ili škole te kakav je bio društveni život na pustarama. Sada znamo, da na njihovim pustarama nije bilo škole, doktora i pošte već da su te potrebe obavljale u okolnom selu Karanac. Saznalo se i koliko su se razvijale pustare da nije bilo previše ulaganja i da su najveća ulaganja išla u stanove, dovod vode i gradnju cesta. Jasniji nam je i podatak, zašto su se ljudi iseljavali iz pustara i možemo zaključiti da

¹⁵¹ Prilog 2. Intervju sa Danielom Taslidžić Herman, autoricom knjiga „Umiru li naše pustare?“, „Pustare“ i „Zagubljene Pustare“

je to nešto što postoji i danas, a to je odlazak za boljim mogućnostima života. Ne iznenađuje činjenica da su se preselile u grad Beli Manastir, gdje je već tada bila ambulanta, pošta, trgovina, izgrađene ceste i komunalna infrastruktura i gdje su na kraju odlučile sagraditi kuće i ostati sa svojim obiteljima. Na kraju i one se slažu da bi revitalizacija i obnova industrijske baštine baranjskih pustara pozitivno utjecala na razvoj Baranje kao regije, ne samo u gospodarskom i turističkom smislu već i na društvenoj razini.

Kroz intervju sa stručnjacima zaključilo se nekoliko elemenata bitnih za revitalizaciju industrijske baštine baranjskih pustara. Sva tri stručnjaka se slažu s tim da postoji mogućnost za revitalizaciju baranjskih pustara, da bi se revitalizacijom baranjskih pustara doprinijelo valorizaciji industrijske baštine Republike Hrvatske i održivom razvoju cjelokupnog turizma Baranje te da bi se revitalizacijom baranjskih pustara stvorili uvjeti za razvoj infrastrukture u postojećim objektima. Ispitani stručnjaci dijele isto mišljenje oko toga da je najveći problem pokretanja revitalizacije pitanje vlasništva pojedinih pustara i objekata na njihovom prostoru te da bi se rješenjem tog pitanja otvorila mnoga vrata za uspješnu revitalizaciju industrijske baštine baranjskih pustara. Svi stručnjaci dijele sličnu ideju da bi se revitalizacijom stvorili uvjeti za razvoj infrastrukture na postojećim objektima i jasno je da bi to mogao biti upravo određeni edukacijski centar koji povezuje povijest poljoprivrede, stočarstva, šumarstva, svinjogojstva i povijest industrijalizacije na pustarama. Bitno je naglasiti da se svi stručnjaci slažu oko toga da bi se trebalo uključiti lokalno stanovništvo u planiranje provedbe revitalizacije posebice ljudi koji su živjeli na pustarama i koji i danas tamo žive, a uz njih i cijeli niz aktera lokalne i regionalne samouprave.

Zaključno, mogu se potvrditi postavljene hipoteze koje su postavljene prije početka istraživanja, a to je da postoji potencijal za revitalizaciju industrijske baštine baranjskih pustara i da se revitalizacijom baranjskih pustara doprinosi valorizaciji industrijske baštine u Republici Hrvatskoj.

6. REVITALIZACIJA BARANJSKIH PUSTARA MIRKOVAC, ZLATNA GREDA I KOZJAK

Nakon upoznavanja s temom industrijske baštine, baranjskim pustarama, dobrim primjerima revitalizacije industrijske baštine i provedenog istraživanja te analiziranja dobivenih rezultata, u ovome će se poglavlju predložiti mogući model revitalizacije baranjskih pustara Mirkovac, Zlatna Greda i Kozjak. Kroz sljedeća potpoglavlja će se opisati glavne značajke revitalizacije, obnova i prenamjena postojećih objekata, predstaviti predložak modela Multidisciplinarnog edukacijskog centra Baranje, predstaviti manifestacija *Dani Pustaraša* te iznijeti zaključna razmatranja i preporuke za daljnja istraživanja.

6.1. Glavne značajke revitalizacije

Revitalizaciju industrijske baštine baranjskih pustara moguće je realizirati i provesti jer već postoji dobar primjer prakse Zlatne Grede koja i danas uspješno posluje i koja se i dalje pozitivno razvija kao jedina revitalizirana baranjska pustara. Postoje preduvjeti koji su bitni za moguću revitalizaciju baranjskih pustara, a to su da postoje objekti koje je moguće revitalizirati i prenamijeniti u novu svrhu, podrška stručnjaka koji se bave tematikom baranjskih pustara, zainteresiranost lokalne zajednice te razvijanje turizma na području Baranje.

Spomenute glavne značajke i preduvjeti uvod su u ono što se predlaže za realizaciju predložka modela revitalizacije baranjskih pustara Mirkovac, Kozjak i Zlatna Greda. Revitalizacija baranjske pustare Mirkovac sadržavala bi obnovu i prenamjenu zgrade skladišta od 3000m² u Multidisciplinarni edukacijski centar Baranje (MECB), a koji bi služio u svrhu poticanja kulturnog razvoja, očuvanja baštine i obrazovanja zainteresiranih dionika. Edukacijski centar zamišljen je kao mjesto gdje se potiče multikulturalnost, mjesto na kojem se okupljaju različite kulture s ciljem zajedničkog sudjelovanja u programima edukacija i na kraju s ciljem da se zajedno omogući svim trenutnim i nadolazećim naraštajima jedinstveno mjesto za kulturni, društveni i intelektualni razvoj. Uz otvorenje Multidisciplinarnog edukacijskog

centra Baranje, na području Mirkovca, Zlatne Grede i Kozjaka godišnje bi se organizirala manifestacija *Dani Pustaraša*. Manifestacija bi služila u svrhu ujedinjenja svih kultura Baranje kao što je to bilo nekada na pustarama gdje su se miješale različite kulture od Slovenije, Bosne, Srbije, Mađarske i Hrvatske. Manifestacija bi bila organizirana u tri dana i na sve tri lokacije pustara. Jedna od lokacija bio bi i Multidisciplinarni edukacijski centar Baranje, zatim na prostoru Eko-centra Zlatne Grede te na kraju na prostoru pustare Kozjak. Konačno, sagledavajući cjelokupnu ideju kreacije revitalizacije baranjskih pustara Mirkovac, Zlatna Greda i Kozjak primjetno je da je prijedlog modela jedinstven za prostor Osječko-baranjske županije i da je uz potporu različitih dionika moguće ostvariti zamišljenu ideju.

Svakako, cijeli ovaj projekt predlaže se da bi se postigli pozitivni socijalni, ekonomski, politički i ekološki učinci. Izrađuje se zbog revitalizacije tradicije, za uključivanje zajednice, širenje kulturnih obzora, dijeljenje iskustva na socijalnom aspektu, promoviranje destinacije, otvaranje novih radnih mjesta i novih poslovnih prilika u ekonomskom aspektu. Tako se iz političkog aspekta želi postići pozitivan učinak kroz bolji imidž destinacije, međunarodni prestiž, društvenu koheziju i veću toleranciju, a ekološki pozitivni učinci putem obnove infrastrukture i zaštitom postojeće.

6.2. Obnova i prenamjena postojećih objekata

Prvenstveno, potrebno je pronaći objekte koje je moguće obnoviti i prenamijeniti u neku novu svrhu. Prilikom izrade ovog rada i tijekom istraživanja ustanovljeno je da se na pustarama nalazi nekoliko objekata koje je moguće revitalizirati. Jedan od njih je zgrada koja je služila kao skladište na pustari Mirkovac, a čija veličina iznosi oko 3000m². Nije pitanje samo mogućnosti revitalizacije i odabira objekta jer kako je ustanovljeno u razgovoru sa stručnjacima potrebna je i suradnja lokalne uprave, lokalnog stanovništva i naravno pitanje je vlasništva određenog objekta. Nepobitna je činjenica da se nakon odabira objekta za revitalizaciju treba posvetiti potrebnoj dokumentaciji koja će omogućiti samu obnovu, a za to je potrebna suradnja s nadležnim vlastima i vlasnicima navedenog objekta.

Svakako, bitno je naglasiti da se sukladno s tim treba provesti istraživanje zainteresiranosti građanstva za revitalizaciju objekta, koliko su ljudi uistinu željni da se na njihovom prostoru obnovi i prenamjeni određeni objekt u novo kulturno, edukacijsko središte, muzej ili centar. Obnova starog prostora u novo baštinsko – kulturno središte otvara i nove mogućnosti zaposlenja za ljude koji žive na tome području pa zatim i za one koji nisu naseljeni u Baranji. Postoje pozitivne i negativne strane prilikom revitalizacije određenog objekta i potrebno je sagledati sve strane te odlučiti u kojem udjelu će ta revitalizacija pozitivno utjecati na život ljudi, njihovu kulturu, gospodarstvo i ekonomiju. Ako je utjecaj pretežito pozitivan onda je i mogućnost za uspješnu i održivu revitalizaciju povećana.

U ovom slučaju izabran je objekt skladišta (sl.22.) u pustari Mirkovac te se predlaže za revitalizaciju i prenamjenu u Multidisciplinarni edukacijski centar Baranje (MECB).

Slika 22. Zgrada predložena za revitalizaciju

Izvor: Emica Elvedji

Slika je nastala 2016. godine, a iz intervjua sa stručnjacima dobivena je informacija da se zgrada nalazi u sličnom stanju kao što se može vidjeti na slici.

6.2.1. Multidisciplinarni edukacijski centar Baranje (MECB)

Za početak, potrebno je objasniti sam naziv i ideju koja se želi ostvariti prilikom revitalizacije predloženog objekta u Mirkovcima. Multidisciplinarno označava zajednički rad ljudi različitih specijalnosti, a koji rade na traženju određenog cilja odnosno bave se istom temom iz svojih specifičnih perspektiva. Edukacijski centar može imati više različitih funkcija te postoji mnoštvo različitih edukacijskih centara u Hrvatskoj i svijetu te je potrebno točno naglasiti kakav edukacijski centar će se nalaziti na tom prostoru.

Prijedlog je da se na prostoru starog skladišta tijekom revitalizacije izgrade prostorije za: izložbe, plesni studio, prostor za glumačku radionicu, prostor za učenje zanata, prostor za umjetničku radionicu, dvije dvorane za edukacijsko obrazovanje, skladišni prostor, prostor s info pultom, uredski i administrativni prostori, sanitarni čvor, arhivski prostor, uređeni vanjski prostor i prostor za udrugu Pustaraša.

Prema tome koji prostori su sve potrebni da bi se ostvarila potpuna revitalizacija starog skladišta u pustari Mirkovac predlaže se sljedeći opus edukacija u Multidisciplinarnom edukacijskom centru Baranje: Edukacijske radionice starih zanata, Edukacijske radionice umjetnosti i Edukacije obrazovanja.

Za Edukacijske radionice starih zanata izučavali bi se zanati: kovač, stolar, bravar, kolar, pletenje i vezovi. Upravo ovi zanati su uzeti jer su to zanati koji su se koristili na pustarama. Za edukacijske radionice umjetnosti održavale bi se: edukacije plesa, glume, likovne umjetnosti, fotografiranja i izrade skulpture od slame. Posljednji program edukacije bila bi Edukacija obrazovanja, a uključivala bi predavanja o temama: povijest (pustara i Baranja), arheologija (arheoloških nalazišta na području Baranje), graditeljstvo (graditeljsko industrijsko nasljeđe), književnost i poljoprivreda.

Dva puta godišnje bilo bi moguće sudjelovati u radionicama koje bi vodiliiskusni stručnjaci u zanatima kovača, stolara, bravara, kolara, pletenja i vezova. Svakako, u ovaj program edukacije uključile bi se i srednje škole Osječko-baranjske županije gdje bi učenici imali priliku odrađivati stručnu praksu upravo u edukacijskom centru uz potporu stručnjaka koji bi ih podučavali. Ovaj oblik edukacijskih radionica izvodio bih se i uz pomoć vanjskih suradnika koji su stručnjaci u određenim zanatima

ili pak segmentima određenih zanata. Program bio bi otvoren za javnost dva puta godišnje u trajanju od 3 mjeseca, s prvim početkom u siječnju te s drugim početkom u rujnu. Sama cijena radionice prilagodila bi se mogućnostima stanovništva i prijavljenih sudionika s naglaskom na popuste za invalide, umirovljenike, grupe, studente i učenike. Između trajanja radionica njihovi radovi bi se izlagali na prostoru koji bi bio namijenjen za izložbe radova kako napravljenih u edukacijskom centru tako i radova koji nisu bili tamo napravljeni. Uz sve navedeno, organizirala bi se i natjecanja na kojima bi se natjecali svi sudionici koji su završili Edukacijsku radionicu starih zanata, a na kraju natjecanja svi sudionici dobili bi priznanje za sudjelovanje, a najbolji unaprijed određenu nagradu.

Edukacijske radionice umjetnosti sadržavale bi radionice plesa, glume, likovne umjetnosti, fotografiranja i izrade skulpture od slame. Za potrebe otvaranja programa Edukacijske radionice umjetnosti osigurao bih se poseban prostor za ples i glumu, crvenu sobu za izradu fotografija te prostor za likovnu umjetnost, a izrada skulptura od slame održavala u vanjskom prostoru Multidisciplinarnog edukacijskog centra Baranje. Većina ovih radionica održavala bi se ovisno o broju prijavljenih sudionika osim radionice za izradu skulpture od slame koja bi se održavala svake godine u približno isto vrijeme i bila bi dio manifestacije *Dani Pustaraša*, a o čemu će se pisati više u idućem poglavlju. Sve navedene radionice imale bi svojeg glavnog predstavnika odnosno glavnog stručnjaka koji bi vodio radionicu i koji bi po potrebi pozivao dodatne pomagače i stručnjake za izvedbu određenih segmenata umjetnosti. Suglasno sa sudionicima radionica oni bi imali priliku sudjelovati u manifestaciji *Dani Pustaraša* gdje bi se njihovo znanje i trud izložilo kroz određene programe koji bi bili uklopljeni u manifestaciju. Kao i za prethodni program cijena radionice prilagodila bi se mogućnostima prijavljenih sudionika s naglaskom na popuste za invalide, studente, umirovljenike, grupe i učenike. Uz sve navedeno, svi sudionici Edukacijske radionice umjetnosti imali bi priliku tijekom nekoliko organiziranih izložbi u godini prodavati svoje radove, a sva ostvarena dobit dijelila bih se između sudionika i odabrane dobrotvorne udruge.

U sklopu Edukacije obrazovanja održalo bi se nekoliko predavanja s različitim temama, a to su predavanja na temu: povijesti (pustare, Baranja), arheologije, građevine (industrijsko graditeljstvo Baranje), književnost i poljoprivreda. Za potrebe programa Edukacijskog obrazovanja prilikom revitalizacije izgradile bi se dvije manje

dvorane za prihvata do 30 sudionika. Kao suradnike za potrebe programa uključilo bi se nekoliko osnovnih i srednjih škola te bi se organizirala suradnja s nekoliko Osječkih fakulteta. Učenici i studenti mogu biti ti koji će zatražiti da se održi predavanje koje bi njima bilo korisno ili koje je njima zanimljivo. Svakako, uz sve navedeno unutar programa provodit će se edukacijski projekti za koje će sudionici na kraju odslušanog predavanja predložiti svoje ideje na temu te ih prezentirati odboru, da bi se na kraju izabrala najbolja ideja koja će biti nagrađena, a svi sudionici će dobiti diplomu o sudjelovanju. Oni sudionici čija tema ostvari najbolje rezultate tijekom projekta imat će priliku dalje usavršavati i pokušati provesti svoju ideju uz potporu Multidisciplinarnog edukacijskog centra Baranje, sponzora i odabranih suradnika. Cijene za ovu vrstu edukacijskog programa bit će prilagođene pojedincima i grupama, te posebni popusti za osobe s invaliditetom i umirovljenicima. Nekoliko puta godišnje organizirala bi se besplatna predavanja za sve zainteresirane kako bi se privukao veći interes ljudi i omogućilo onima koji to ne mogu priuštiti da sudjeluju.

Kako bi se ostvarili ovi programi edukacije pokrenut će se određene suradnje s različitim dionicima. Prvenstveno ostvarit će se suradnja s lokalnom zajednicom i lokalnom samoupravom, zatim suradnja s općinom Bilje i Osječko-baranjskom županijom. U svrhu promoviranja i poticanja prijavljivanja što većeg broja sudionika bitne su suradnje s Turističkom zajednicom Bilje, Turističkom zajednicom Beli Manastir, Turističkom zajednicom Jagodnjak, Turističkom zajednicom grada Osijeka i Turističkom zajednicom Osječko-baranjske županije. Bitna je suradnja s lokalnim i županijskim medijima. Ostvarit će se suradnja s radiom Baranja i radiom Banska Kosa, suradnja s lokalnim i županijskim novinama i suradnja s lokalnom i županijskom televizijom, a sve u svrhu promoviranja i obavještavanja populacije o odrađenim ili nadolazećim programima edukacije. Za kraj, jako je bitna suradnja s udrugama unutar Osječko-baranjske županije i suradnja s Eko-centrom Zlatna Greda.

6.2.1.1. Izrada cjelogodišnjeg programa rada MECB-a

Potrebno je naglasiti da ovo prijedlog inicijalnog plana cjelogodišnjeg programa rada MECB-e, a plan ovisi prvenstveno o zainteresiranosti pojedinaca za uključivanje u određene programe. S obzirom na navedeno, ovo je prijedlog inicijalnog plana cjelogodišnjeg programa za Multidisciplinarni edukacijski centar Baranje:

Tablica 1. Cjelogodišnji plan rada Multidisciplinarnog edukacijskog centra Baranje

MJESEC	OPIS
Siječanj	Početak rada programa zanata Prvo ovogodišnje predavanje besplatno za sve zainteresirane Početak prijave za radionice edukacijske umjetnosti
Veljača	Prva provjera znanja za radionice zanata Početak prijave za projekt unutar Edukacije obrazovanja Prva priredba plesne i glumačke škole Prva probna izložba za sudionike Edukacije umjetnosti
Ožujak	Dodjela diploma i ceremonija završnog ispita za zanate. Dodjela diploma i ceremonija za sudionike projekta. Organizacija svih radionica umjetnosti u čast svim sudionicima – ujedno i priprema za sudjelovanje na manifestaciji <i>Dani Pustaraša</i> .
Travanj	Mjesec izložbe radova sudionika i drugih zainteresiranih.
Svibanj	Svake godine ključan mjesec za pripreme manifestacije <i>Dani Pustaraša</i> . Organizacija predavanja i radionica za zainteresirane.
Lipanj	Početak priprema uvježbavanja sudionika za sudjelovanje na manifestaciji <i>Dani Pustaraša</i> . Početak otvaranja ljetne škole za mlade u trajanju od tri tjedna.
Srpanj	Završna izrada svih potrebnih elemenata za manifestaciju <i>Dani Pustaraša</i> . Završna ceremonija za ljetnu školu mladih.
Kolovoz	Početak manifestacije <i>Dani Pustaraša</i> (tri dana). Izrada i izložba skulptura od slame. Dodjela nagrada za najbolju skulpturu od slame. Početak prijave za radionice starih zanata.

Rujan	Početak pripreme organizacije <i>Dani Pustaraša</i> za iduću godinu. Početak prijave projektnih tema za program Edukacije obrazovanja. Izložba fotografija s manifestacije <i>Dani Pustaraša</i> .
Listopad	Prva provjera znanja za radionice starih zanata. Organizacija predstave sudionika glume i plesa.
Studeni	Dodjela diploma i ceremonija za sudionike radionice starih zanata. Dodjela diploma i ceremonija za sudionike na projektu Edukacijskog obrazovanja. Izložba najboljih ovogodišnjih radova svih sudionika.
Prosinac	Završna priredba godine svih sudionika edukacijskih programa. Završna predavanja. Proslava za kraj godine.

Izvor: autorica

Potrebno je naglasiti da je ovo prijedlog inicijalnog plana prema kojem bi Multidisciplinarni edukacijski centar Baranje mogao funkcionirati i da je uvijek moguće uvesti nešto novo ili izbaciti nešto što se ne uklapa u održivi razvoj upravljanja.

6.2.2. Manifestacija – *Dani Pustaraša*

Manifestacije imaju dugu povijest još dok su se prenosile priče i pjesme s generacije na generaciju u obliku plemskih svečanosti te i danas postoji potreba kod čovjeka da se zabavlja, natječe, druži odnosno da na neki svoj način obilježi važne događaje u životu. Postoje različite vrste i oblici manifestacija, poput festivala, izložbi, sportskih manifestacija, kulturnih i sl. Ako je manifestacija navedeno obilježavanje posebnog događaja i prisjećanje na njega u sklopu revitalizacije baranjskih pustara Mirkovac, Kozjak i Zlatna Greda organizirala bi se manifestacija *Dani Pustaraša*. Manifestacija bi uklopila mnoštvo različitih sadržaja, isticala se svojom multikulturalnošću i raznolikošću ponude te jedinstvenim atrakcijama. Ona neće biti samo festival ili samo izložba već jedan multikulturalni događaj koji slavi pustare i život na njima, a s ciljem uključivanjem zajednice, širenjem kulturnih obzora i dijeljenjem iskustva. Manifestacija *Dani Pustaraša* održavala bi se u trajanju od tri dana s predviđenim početkom 18. kolovoza i s predviđenim krajem 20. kolovoza.

Manifestacija bi se održavala na tri lokacije, a to su na vanjskim i u unutrašnjim prostorima MECB-a (Mirkovac), na prostoru Eko-centra Zlatne Grede i na prostoru pustare Kozjak. Svi posjetitelji mogu doći do navedenih lokacija automobilima, biciklima ili autobusom. Na svakoj lokaciji bit će organiziran sanitarni čvor i mogućnost parkiranja osobnih vozila. Cjelokupna manifestacija bit će financirana s većinske strane MECB-a, zatim, Osječko-baranjske županije, Turističke zajednice Osječko-baranjske županije, Turističke zajednice Beli Manastir, Turističke zajednice Bilje, općine Bilje, općine Beli Manastir, općine Kneževi Vinogradi, fondova iz ministarstva turizma i kulture te fondova Europske unije. Uz sufinanciranje manifestacija će imati i svoje sponzore, a glavni sponzor bit će onaj zbog kojeg su se pustare i gradile, a to je Belje.

Na svakoj lokaciji nalaziti će sljedeće atrakcije:

- skulpture od slame,
- zidovi umjetnosti (naslikani od strane studenata Umjetničke akademije u Osijeku),
- štandovi s hranom,
- štandovi s pićem,
- štandovi sa suvenirima motiva MECB-a i
- štandovi domaćih proizvoda i rukotvorina.

Na pojedinačnim pustarama će se predstaviti pojedinačne atrakcije. Na pustari Mirkovac u MECB-u bit će postavljeno nekoliko izložbi, vizualne projekcije nalaziti će se na prostoru MECB-a zbog organizacije tehnologije potrebne za tu atrakciju te štandovi sa zabavnim igrama za koje će posjetitelji moći birati nagrade ili kupone koji se mogu iskoristiti na štandovima pića i hrane bit će postavljeni samo na pustari Kozjak. Skulpture od slame će se nalaziti na svim navedenim pustarama i one će tako reći tvoriti put od jedne do druge pustare, a glavni prostor za skulpture slame činit će pustara Kozjak koja će u tri dana trajanje manifestacije postati „Selo od slame“ i imat će svoj park skulpture slame uz sve ostale sadržaje koje je moguće napraviti od slame (mjesto za sjedenje, stolove, ukrasi, štandove i sl.). Sav ostali sadržaj koji će se organizirati tijekom manifestacije objasniti i opisati će se kroz sljedeće tablice.

Tablica 2. Prvi dan manifestacije *Dani Pustaraša*

VRIJEME	1. Dan		
	Mirkovac	Kozjak	Zlatna Greda
16:00	Svečanost povodom otvaranja manifestacije u dvorištu MECB-a		
17:00	Predstava glumačke skupine na temu „Proslava u pustari“		
18:30		Svečano otvaranje parka skulpture u Kozjaku	
19:00		Nastup bubnjarske skupine „Radiona“	
19:30		Plesni performans	
20:00	Čitanje poezije uz otvorenje izložbe na otvorenom	Stand up komedija	
21:00		Kino na otvorenom	
21:30	Koncert povodom otvorenja		
23:00		Kraj filma	
00:00	Kraj koncerta		
01:00	Zatvaranje prvog dana	Zatvaranje prvog dana	

Izvor: autorica

Manifestacija *Dani Pustaraša* svečano se otvara 18. kolovoza u 16 sati na vanjskom prostoru Multidisciplinarnog edukacijskog centra Baranje. Nakon svečanog otvorenja slijedi predstava na temu „Proslava u pustari“ koja se povezuje s danima proslave određenog događaja na pustari. U svim predstavama s glumačkim ansamblom poticat će se posjetitelje da sudjeluju u predstavi s glumcima tako da posjetitelji nisu samo promatrači već i kreatori svog iskustva. Manifestacija se u 18:30 nastavlja u Kozjaku i tamo se svečano otvara park skulptura od slame. Ostatak dana posjetitelji mogu provesti na pustari Mirkovac ili Kozjak bilo to na čitanju poezije ili stand up komediji, gledajući film ili slušajući prvi koncert manifestacije. U sljedećoj tablici (tab.3.) predstaviti će se program drugog dana manifestacije *Dani Pustaraša*.

Tablica 3. Drugi dan manifestacije *Dani Pustaraša*

VRIJEME	2. Dan		
	Mirkovac	Kozjak	Zlatna Greda
08:00			Početak biciklističke ture „Biciklom kroz povijest“
10:00	Dječja priredba u MECB-u		
11:00	Organizirane igre za djecu i mlade	Kraj biciklističke ture	
12:00	Dijeljenje besplatnog obroka za sve posjetitelje	Dijeljenje besplatnog obroka za sve posjetitelje	
14:00			Početak natjecanja KUD-ova Baranje
15:00	Ukrašavanje Zida umjetnosti u dvorištu MECB-a	Otvorenje doniranja novčanih sredstava za dobrotvornu udruhu	
16:00		Glumačka predstava	
17:00	Koncert domaćih bendova Baranje		
18:00			Proglašenje najboljih KUD-ova manifestacije
18:30			Besplatan obrok za sve KUD-ovce
19:00		Proglašenje najboljih skulptura od slame	
20:00	Otvaranje programa vizualnih projekcija		
21:00	Početak koncerta	Koncert sevdalinki	
01:00	Zatvaranje manifestacije drugog dana	Zatvaranje manifestacije drugog dana	Zatvaranje manifestacije drugog dana

Izvor: autorica

Drugi dan manifestacije počinje ujutro u Zlatnoj Gredi početkom u 8 sati s biciklističkom turom „Biciklom kroz povijest“. Tura bi bila vođena od strane dva vodiča koji bi sve zainteresirane proveli biciklom kroz neka najvažnija mjesta u povijesti Baranje te do mjesta koja su od velikog značaja za Baranju. Ovaj oblik programa je ujedno i poticaj da se u Baranji napravi što više biciklističkih staza i omogući razvoj biciklističkog turizma. U 14 sati okupljaju se Kulturno umjetnička društva (KUD) Baranje koji će nastupati sve do 18 sati kada se izabiru najbolji nastupi i koji će za to biti nagrađeni, a uz to će nakon nastupa svi dobiti besplatan obrok. Zid umjetnosti

ukrašavat će se od 15 sati. Mogu ga ukrašavati svi posjetitelji s različitim sredstvima (boje, lakovi, ukrasi i sl.). Ovaj zid koji se ukrasi na prvoj organiziranoj manifestaciji upotpunjavat će prostor MECB-a sve do iduće godine kada će ga zamijeniti drugi, da bi se nakon nekoliko godina mogli izložiti upravo svi Zidovi umjetnosti u sklopu izložbe posvećene upravo jedinstvu ljudi na jednom „platnu“. U 20 sati na prostoru MECB-e počinje program Vizualnih projekcija koji će se prikazivati na manifestaciji do njenog završetka. U sljedećoj tablici (tab.4.) predstaviti će se treći i posljednji dan manifestacije *Dani Pustaraša*.

Tablica 4. Treći dan manifestacije *Dani Pustaraša*

VRIJEME	3. Dan		
	Mirkovac	Kozjak	Zlatna Greda
09:00			Organizirana sportska natjecanja u timovima
10:00		Organizirano natjecanje u kuhanju „Kako su kuhali naši stari“	
12:00	Otvorenje izložbe „Kroz pustaru do srca“ u MECB-u		
13:00		Proglašenje pobjednika u natjecanju kuhanja	
14:00			Proglašenje pobjednika u sportskim natjecanjima
15:00	Završni performans u prostorijama MECB-a		
17:00		Završni performans pjevača i plesača u parku skulpture	
18:30		Paljenje skupne skulpture	
20:00	Završni koncert na prostoru MECB-a		
01:00	Kraj koncerta i manifestacije		

Izvor: autorica

Treći dan manifestacije započinje u 9 ujutro na pustari Zlatna Greda gdje će se održati sportska natjecanja za ekipne sportove. Ova lokacija odabrana je zbog mogućnosti koje pruža za održavanje određenih sportskih događanja. Sat vremena

nakon toga na pustari Kozjak će započet natjecanje u kuhanju „Kako su kuhali naši stari“ gdje će se svatko zainteresiran za osvajanje glavne nagrade okušati u kuhanju starih recepata. Na pustari Mirkovac i u unutrašnjim prostorima MECB-e otvorit će se glavna izložba manifestacije „Pustarom do srca“ koja će se zadržati u prostorijama edukacijskog centra i nakon završetka manifestacije. Izložba je zamišljena kao multimedijalni postav, gdje će se uz povijesne fotografije pustara postaviti interaktivni paneli, prikazivati kratkometražni filmovi i postaviti tableti koji će predstaviti kratku povijest nastanka i utjecaja pustara na živote pustaraša. Nakon završnih performansa u prostorima MECB-a i na pustari Kozjak, organizirano je paljenje skupne skulpture od slame koje će ujedno predstaviti i kraj manifestacije na pustari Kozjak. Završni događaj bit će koncert koji će se održati u pustari Mirkovac.

Naposlijetku, očekivanje je da se već tjedan dana nakon provedbe manifestacije organizira online upitnik za sve koji su prisustvovali kako bi se utvrdilo što se posjetiteljima svidjelo, što bi htjeli vidjeti i iskusiti ponovo, a što ne. Ovaj postupak je neophodan za daljnji pozitivan razvoj manifestacije te održivi razvoj iste.

Nakon završetka manifestacije bit će potrebno izračunati sve prihode, rashode i troškove te utvrditi koliko je isplativa organizacija ovakvog oblika manifestacije. je Činjenica je da je najbolji ishod zarada od manifestacije kako bi se ona mogla ponovo organizirati i unaprijediti, ali gledajući iz perspektive da će to biti prva godina organizacije manifestacije ni negativan ishod nije nešto što bi trebalo zaustaviti organizaciju manifestacije sljedeće godine.

6.3. Zaključna razmatranja i preporuke za daljnja istraživanja

Može se zaključiti da u Baranji postoje prilike za revitalizaciju baranjskih pustara, njenih objekata i ne samo objekata već potencijal za revitalizaciju tradicije te stvaranje novih. Pri tome, potrebno je kvalitetno ispitati tržište iako prema provedenom istraživanju i kreiranju ideje o revitalizaciju baranjskih pustara može se vidjeti da je Baranja spremna biti stavljena na mapu ne samo industrijske baštine već i mjesto sjedinjena kultura, mjesto multikulturalnosti i multidisciplinarnosti. Vođena svim prikupljenim podacima iz literature, teoretskom i komparativnom istraživanju te

rezultatima istraživanja autorica ovog diplomskog rada prikazala je inicijalni prijedlog modela za revitalizaciju baranjskih pustara, a koji ujedno ostavlja prostora za daljnje istraživanje, razradu i planiranje.

Pritom bitno je napraviti kvalitetno istraživanje na temelju kojeg će se odabrati pustare koje svojom revitalizacijom ili valorizacijom mogu i trebaju doprinijeti razvoju industrijske baštine Republike Hrvatske te održivom razvoju cjelokupnog turizma Baranje. Međutim, ne samo razvoju turizma u Baranji, već i razvoju kulture, razvoju pojedinca i ono na čemu se sve treba temeljiti, a to je na razvoju zajednice. Nije bitno samo istraživati, analizirati i ulagati, već je bitno razgovarati s ljudima koji žive tamo, uklopiti lokalnu zajednicu i stanovništvo u odluke o revitalizaciji i valorizaciji. Sve se to radi na njihovom prostoru i na kraju upravo za njih koji i dalje žive tamo. Prvenstveno je potrebno osigurati preduvjete za revitalizaciju, a to je izgradnja adekvatne komunalne mreže na prostoru pustara (vodoopskrbe i kanalizacije) i riješiti pitanje vlasništva određenih pustara i njenih objekata. Za dodatnu vrijednost turizma Baranje i baranjskih pustara prijedlog je da se izgrade nove biciklističke staze koje će spajati pustare i s kojima će se omogućiti Baranji da se nađe i na mapi biciklističkog turizma uz to što treba biti na mapi turizma industrijske baštine. Do svega što se treba izgraditi, revitalizirati, obnoviti ili valorizirati doći će se jedino ako postoji zajedništvo i konsenzus između lokalne zajednice, regionalne uprave i onih koji će sve to provesti u djelo.

Kada bi se ideja o revitalizaciji industrijske baštine baranjskih pustara, odnosno osnivanju Multidisciplinarnog edukacijskog centra Baranje i organizacije manifestacije *Dani Pustaraša* sprovela u djelo kreirao bi se jedan atraktivan proizvod ne samo za turiste već i za lokalno stanovništvo. Sve to značilo bi da se nasljeđe koje nam je ostavljeno na čuvanje i dalje koristi i da i dalje ima svoju svrhu, novu svrhu, ali svrhu koja ujedinjuje ljude i koja približava kulturu i industrijsku baštinu svima oko nje.

ZAKLJUČAK

Razvoj industrije u svijetu i Hrvatskoj ostavio je trag u gospodarstvu, ekonomiji, politici i na području gdje se razvijala. Iako industriju možemo ponajviše okarakterizirati kroz tvornice, strojeve, pogone, izume i tehnologiju ništa od toga ne bi postojalo da nije bilo čovjeka i društva koje je stajalo iza svega toga. Nakon deindustrijalizacije ostaju industrijska postrojenja, krajolici i radnička naselja, ostaju materijalni i nematerijalni elementi, ali opet je tu društvo koje će iskoristiti to industrijsko naslijeđe te ga pretvoriti u nešto novo, dati mu novu svrhu, približiti staro industrijsko naslijeđe i identitet novim nadolazećim generacijama. Zato je u ovom radu aktualiziran problem revitalizacije industrijske baštine baranjskih pustara jer ta revitalizacija prvenstveno dolazi od poticaja društva, stanovnika tog područja, starih žitelja pustara i njihovih potomaka te se kroz postavljene hipoteze u uvodu provelo istraživanje postoji li stvarno potencijal za revitalizaciju.

Provedenim istraživanjem zaključeno i utvrđeno je da postoji potencijal za revitalizaciju industrijske baštine baranjskih pustara i da bi se revitalizacijom baranjskih pustara doprinijelo valorizaciji industrijske baštine u Republici Hrvatskoj. Na temelju provedenog istraživanja u posljednjem poglavlju osmišljen je plan provedbe revitalizacije na području baranjskih pustara Mirkovac, Kozjak i Zlatna Greda. Upravo na pustari Mirkovac nalazio bi se Multidisciplinarni edukacijski centar Baranje (MECB) koji bi svojom revitalizacijom i obnovom doprinio valorizaciji industrijske baštine, potaknuo kulturni i društveni razvoj stanovnika Baranje te proširio lokalnu turističku ponudu na tom području. Uz izgradnju edukacijskog centra osmišljena je i predstavljena manifestacija *Dani Pustaraša* koja bi jednom godišnje okupljala sve posjetitelje, lokalne i strane, da zajedno proslave tradiciju života pustaraša, tradiciju njihove industrijske baštine, njihovog naslijeđa i identiteta.

Radom su potvrđene hipoteze iz uvoda te se može zaključiti kada se ostvare svi potrebni preduvjeti, osiguraju financijska sredstva i uspostave bitna partnerstva s regionalnom i lokalnom samoupravom i s lokalnim stanovništvom postoji veliki potencijal za revitalizaciju industrijske baštine baranjskih pustara. Na kraju, to nije samo obnavljanje zgrada niti poticanje novog oblika turizma u Baranji, to je poticanje socio-kulturološkog razvitka cjelokupnog društva.

POPIS LITERATURE

1. Bićanić, R., *Industrijska revolucija u Hrvatskoj i godina 1848.*, Historijski zbornik, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb, 1948.
2. Čakširan, V., *Što je industrijska baština? – Priručnik za prikupljanje industrijske baštine*, Gradski muzej Sisak, Sisak, 2020.
3. Čulić D., ur., *Tri stoljeća Belja – Zbornik radova*, RO „Zagreb“ – Samobor, Osijek, 1986.
4. Dubrović, E., *Palača šećera – vodič kroz stalni postav*, Muzej Grada Rijeke, Rijeka, 2020., str. 7
5. Dubrović, E., *Riječka kompanija 1750.-1826.*, Muzej grada Rijeke, Rijeka, 2022.
6. Feifan Xei, P., *Industrial Heritage Tourism*, Bristol; Buffalo: Channel View Publications, Buffalo, 2015.
7. Frew, E.A., *Industrial Tourism: A Conceptual and Empirical Analysis*. PhD thesis, Victoria University, Victoria, 2000.
8. Hržić, M., „*Principi rekonstrukcije i dogradnje kompleksa Tvornice duhana Rovinj*“, Tvornica duhana Rovinj 1872-2002: arhitektura, povijest i suvremenost, Rovinj, 2002.
9. Jonsen-Verbeke, M., *Industrial heritage: A nexus for sustainable tourism development*, Tourism Geographies: An International Journal of Tourism Space, Place and Environment, Vol. 1(1), str. 70.-85., 1999.
10. Kolar-Dimitrijević, M., *Društveni i ekonomski razvoj Siska 1919.- 1941*, Zavod za hrvatsku povijest, Vol 27. (1), str. 271. - 288, Zagreb. 1994.
11. Maroević, I., „*Arhitektura tvornice duhana Rovinj*“ *Tvornica duhana Rovinj: 1872-2002.*, arhitektura, povijest i suvremenost, Tvornica duhana Rovinj, Rovinj, 2002.
12. Maroević, I., *Muzealizacija industrijske baštine kao kulturni resurs*, Zbornik radova prvog hrvatskog simpozija o industrijskom naslijeđu, str. 75-88., Naklada društva arhitekata, građevinara i geodeta, Karlovac, 2001.
13. Međunarodni odbor za očuvanje industrijske baštine, *Nižnijtagilska povelja o očuvanju industrijske baštine*. Povijest u nastavi, Vol. 8 (15) (1), str. 169-182., 2010.

14. Miletić-Čakširan, I., Čakširan, V., *Zaštita industrijske baštine grada Siska na primjerima Tvorničkog kompleksa Segestice, zgrade Munjare i Starog mosta*, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske, Vol. 35 (35), Sisak, 2011.
15. Otgaar, A.H.J., van den Berg, L., Berger, C., & Xiang Feng, R., *Industrial Tourism: Opportunities for City and Enterprise*, (1. ed.). Routledge, 2010.
16. Pardo Abad, C.J., *Valuation of Industrial Heritage in Terms of Sustainability: Some Cases of Tourist Reference in Spain*, Sustainability 2020, 12(21), Madrid, Spain, 2020., str. 10
17. Pokrajac, A., „*Adris – galerija, muzej, koncertna dvorana, zaklada*“, Framina i Jurina, Rovinj, 2000.
18. Rogić, T., *Sustav kriterija zaštite i njen značaj*, Zbornik radova prvog hrvatskog simpozija o industrijskom nasljeđu, Naklada Društva arhitekata, građevinara i geodeta, str. 35-48., Karlovac, 2001.
19. Slunjski, R., *Turističko geografski pristup valorizaciji kulturne baštine*, Podravina, Vol. 16 (31), Koprivnica, 2017.
20. Šepić, Lj., *Svijetla budućnost – vrijeme spašavanja i revitalizacije industrijskog nasljeđa*, Zbornik radova prvog hrvatskog simpozija o industrijskom nasljeđu, str. 275-283., Naklada Društva arhitekata, građevinara i geodeta, Karlovac, 2001.
21. Taslidžić, D. „*Stupovi opstojnosti - putovi i raskrižja. bitne odrednice razvoja prometa Baranje u prošlosti*“, Povijesni zbornik – godišnjak za kulturu i povijesno nasljeđe, br. 1-2, 203-220., Osijek, 2006./2007.
22. Vranjican, S., *Dostignuća i promašaji gospodarskog razvoja Hrvatske u proteklom stoljeću*, Revija za socijalnu politiku, Vol. 12, No. 3.4, Zagreb, 2005.
23. Zvorikin, A.A., Čuhardin, S.V., *Industrijska revolucija i napredak tehnike*, Zagreb, 1969.

INTERNETSKI IZVORI

1. Cable factory, *Povijest tvornice kablova*, <https://www.kaapelitehdas.fi/en/history-of-the-cable-factory/> (12.09.2023.)
2. Dječja kuća, raspoloživo na: <https://djecjakuca.hr/o-nama/povijest/> (19.05.2023.)

3. Državni zavod za statistiku, *Popis stanovništva po neseljima 2021.*, Raspoloživo na: https://podaci.dzs.hr/media/rqybclnx/popis_2021-stanovnistvo_po_naseljima.xlsx (26.05.2023.)
4. Glas Istre, *Istarska duhanska priča počela je još krajem 19. stoljeća: SAMO JOŠ KANFANAR MOTA CIGARETE*, raspoloživo na: <https://www.glasistre.hr/istra/istarska-duhanska-prica-pocela-je-jos-krajem-19-stoljeca-samo-jos-kanfanar-mota-cigarete-664561> (22.05.2023.)
5. Grad Rijeka, *Integrirani program „Turistička valorizacija reprezentativnih spomenika riječke industrijske baštine“*, raspoloživo na: <https://www.rijeka.hr/gradska-uprava/eu-projekti/aktualni-projekti/integrirani-program-turisticka-valorizacija-reprezentativnih-spomenika-rijecke-industrijske-bastine/> (20.05.2023.)
6. Grad Rijeka, *Revitalizacija kompleksa Benčić – Cigleni i T-objekt*, raspoloživo na: https://www.rijeka.hr/gradska-uprava/eu-projekti/aktualni-projekti/revitalizacija_kompleksa_bencic_cigleni_i_t_objekt/ (21.05.2023.)
7. Holandska kuća – Interpretacijski centar industrijske baštine Sisak, raspoloživo na: <http://www.hoku.hr/> (22.05.2023.)
8. Holandska kuća, Interpretacija: I info centar i interpretacijski centar i muzej (i...), raspoloživo na: <http://www.hoku.hr/#interpretacija> (22.05.2023.)
9. https://www.researchgate.net/publication/336074013_PUSTARE_U_BARANJI_5_-_KOZJAK (29.05.2023.)
10. Ivanović, M., Ambroš, F., *Pustare u Baranji (5) – Kozjak*, 9. Simpozij KOPAČKI RIT 2019, Tikveš, 2020. raspoloživo na:
11. Ivanović, M., Matić, A., *Nestale i napuštene pustare na području Baranje (zapad)*, 9. Simpozij KOPAČKI RIT 2020., Tikveš, 2020., raspoloživo na: <https://pp-kopacki-rit.hr/wp-content/uploads/2020/09/Poster-PUSTARE-U-BARANJI-12.pdf> (26.05.2023.)
12. Ivanović, M., Matić, A., *Nestale i napuštene pustare na području Baranje (istok)*, 9. Simpozij KOPAČKI RIT 2020., Tikveš, 2020., raspoloživo na: <https://pp-kopacki-rit.hr/wp-content/uploads/2020/09/Poster-PUSTARE-U-BARANJI-11-KORIG.pdf> (26.05.2023.)
13. Ivanović, M., Samaržija, Z., Matić, A., F., *Pustare u Baranji (2) – Pustara Bodorfok*, 9. Simpozij KOPAČKI RIT 2019, Tikveš, 2020. raspoloživo na:

https://www.researchgate.net/publication/320108466_PUSTARE_U_BARANJI_2_BODORFOK

14. Ivanović, M., Samaržija, Z., *Pustare u Baranji (9)*, Jasenovac, Mitrovac i Sokolovac, 9. Simpozij KOPAČKI RIT 2020., Prirodni park Kopački rit, Tikveš, 2020., raspoloživo na: <https://pp-kopacki-rit.hr/wp-content/uploads/2020/09/Poster-PUSTARE-U-BARANJI-9.pdf> (25.05.2023.)
15. Ivnović, M., *Pustare u Baranji (4) – Zlatna Greda*, 7. Simpozij KOPAČKI RIT, Tikveš, 2018., raspoloživo na: [https://www.researchgate.net/publication/327945173_PUSTARE_U_BARANJI_4 - ZLATNA GREDA](https://www.researchgate.net/publication/327945173_PUSTARE_U_BARANJI_4_-_ZLATNA_GREDA) (30.05.2023.)
16. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, *Rikard Benčić*, raspoloživo na: <https://tehnika.lzmk.hr/rikard-bencic-rijeka/> (19.05.2023.)
17. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Tvornica duhana Rovinj d.d., raspoloživo na: <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=62866> (22.05.2023.)
18. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, *Tvornica duhana Rovinj d.o.o.*, raspoloživo na: <https://tehnika.lzmk.hr/tvornica-duhana-rovinj-d-d/> (22.05.2023.)
19. Muzej grada Rijeke, *Palača šećera*, raspoloživo na: <https://www.muzej-rijeka.hr/zbirke/palaca-secera-stalni-postav/> (20.05.2023.)
20. Pandža, K., *Novi prostor dobiven obnovom starog*, Revitalizacija kulturne i industrijske baštine u Rijeci, Građevinar, 2019., raspoloživo na: <http://www.casopis-gradjevinar.hr/assets/Uploads/JCE-71-2019-01-8-Bastina.pdf> (21.05.2023.)
21. Prerad, D., *Holandska kuća – najveći sisački projekt u kulturi*, Matica hrvatska, Vijenac 675, 2020., raspoloživo na: <https://www.matica.hr/vijenac/675/holandska-kuca-najveci-sisacki-projekt-u-kulturi-29884/> (22.05.2023.)
22. Ratkajec, M., *Zaštita industrijske baštine na primjeru Tvornice strojeva i ljevaonice metala „Braća Ševčik“*, Portal: godišnjak Hrvatskoga restauratorskog zavoda, 2014., raspoloživo na: <https://hrcak.srce.hr/file/196483> (19.05.2023.)
23. Riječka baština, *Upravna zgrada rafinerije šećera*, raspoloživo na: <https://www.rijekaheritage.org/hr/kj/rafinerijasecera> (19.05.2023.)

24. Službena turistička stranica Španjolske, <https://www.spain.info/en/places-of-interest/matadero-madrid/> (11.09.2023.)
25. Turistička zajednica grada Rovinja-Rovigno, *Adris Exhibition & Convention Centre*, raspoloživo na: <https://www.rovinj-tourism.com/hr/dozivite/poslovna-putovanja/adris-exhibition-convention-centre> (22.05.2023.)
26. Zlatna greda, raspoloživo na: <https://zlatna-greda.org/> (26.05.2023.)

POPIS SLIKA

Slika 1. Grand-Hornu.....	21
Slika 2. Kaapeli – kulturno društveni centar.....	22
Slika 3. Matadero – centar kulture.....	23
Slika 4. Nacrt upravne palače Kompanije na Brajdi, današnja upravna zgrada Palače šećera.....	25
Slika 5. Dječja kuća prije obnove (lijevo) i Dječja kuća nakon obnove (desno).....	27
Slika 6. Gradska knjižnica prije obnove (lijevo) i Gradska knjižnica nakon obnove (desno).....	28
Slika 7. Tvornica duhana prije obnove (lijevo) i nakon obnove (desno).....	30
Slika 8. Holandska kuća prije obnove (lijevo) i nakon obnove (desno).....	33
Slika 9. Pustara Mirkovac, napuštena zgrada koja je do 1980. bila osnovna škola...37	
Slika 10. Napuštena zgrada stočnog skladišta u pustari Mirkovac.....	41
Slika 11. Radni žetoni pustara.....	41
Slika 12. Mitrovac farma.....	42
Slika 13. Jasenovac danas.....	43
Slika 14. Pustara Brestovac, upravna zgrada.....	44
Slika 15. Kuća u prirodi – eko centar Zlatna Greda.....	46
Slika 16. Pustara Sokolovac danas.....	47
Slika 17. Pustara Kozjak.....	49
Slika 18. Biroši (govedari) na pustari Sudaraž (kraj 19. stoljeća).....	50
Slika 19. Vlak „Ćiro“ kao turistička atrakcija.....	52
Slika 20. Pustara Zeleno polje – kako je bilo nekada.....	52

Slika 21. Pustara Širine, kuća koja je nekad bila skladište.....	53
Slika 22. Zgrada predložena za revitalizaciju.....	63

POPIS TABLICA

Tablica 1. Cjelogodišnji plan rada Multidisciplinarnog edukacijskog centra Baranje..	67
Tablica 2. Prvi dan manifestacije <i>Dani Pustaraša</i>	70
Tablica 3. Drugi dan manifestacije <i>Dani Pustaraša</i>	71
Tablica 4. Treći dan manifestacije <i>Dani Pustaraša</i>	72

PRILOZI

Prilog 1. Intervju s Brankom Vadjlom koautorom knjige „Pustare južno od Osijeka“ (12. rujan 2023.)

1. Prema Vašem mišljenju, postoji li mogućnost za revitalizaciju baranjskih pustara, ako da, u kojem smjeru bi ste ih razvijali?

„Pitanje je vlasništva, pravni odnosi nisu riješeni i to je veliki problem u startu i da se to riješi onda se može vratiti život na njih. Jedina pustara je Zlatna Greda gdje se nešto može graditi i pustara Mirkovac i mogao bi se vratiti život na njih.“

2. Smatrate li da bi se revitalizacijom baranjskih pustara doprinijelo valorizaciji industrijske baštine Republike Hrvatske te time i održivom razvoju cjelokupnog turizma Baranje?

„To je točno to se mora napraviti i ne da smatram ja se s tim slažem. I meni je žao što nema sluha ni naše ministarstvo niti naši poduzetnici ne čuju tu priču o industrijskoj baštini. Svi narodi i narodnosti tvore multikulturalnost koja je oduvijek bila prisutna na pustarama. Ne da smatram nego je to potrebno.“

3. Smatrate li da bi se revitalizacijom baranjskih pustara stvorili uvjeti za razvoj kulturne infrastrukture u postojećim objektima, primjerice muzeja ili edukacijskog centra?

„Više edukacijskog centra, konkretno mi radimo muzej na otvorenom, znači od nastanka vjere, života, izvora života – voda, kruh, industrijalizacija, komunikacija, poveznica infrastruktura i građevina, zatim, skulptura govoda ili svinja nešto što je obitavalo na tim prostorima, poveznica uskotračna pruga, Ćiro. Znači vjera je bila prisutna, proizvodnja mlinova, stočarstvo, svinjogojstvo, poljoprivreda sve to uklopiti u edukacijski centar.“

4. Što je, po Vama, ključno za uspješnu provedbu revitalizacije pustare?

„Entuzijazam i ljudi koji bi željeli živjeti na tim prostorima“

5. Koje bi sve dionike trebalo uključiti u revitalizaciju i mislite li da bi i lokalno stanovništvo trebalo sudjelovati u planiranju provedbe revitalizacije?

„Znači jedino oni ljudi koji su živjeli na pustarama i njihovi potomci. Zatim trebalo bi uključiti stručnjake od arhitekata i građevinske struke, pa sve ono što je nekada bilo na pustari, vraćanje zanatskih poslova, ono što je izumrlo, to je kovač, kolar, stolar, potkivač konja, sve ono što je nekad bilo u toj zajednici.“

Prilog 2. Intervju s Danielom Taslidžić Herman, autoricom knjiga „Umiru li naše pustare?“, „Pustare“ i „Zagubljene Pustare“ (10. rujan, 2023.)

1. Prema Vašem mišljenju, postoji li mogućnost za revitalizaciju baranjskih pustara, ako da, u kojem smjeru bi ste ih razvijali?

„Postoji – u smjeru turizma

Baranjske pustare bila su ruralna, urbanistički planirana naselja s točno određenom infrastrukturom u vrijeme beljskog gazdinstva s upravnim sjedištem u Kneževu. Baranjske, odnosno beljske pustare predstavljaju jedinstven graditeljski kompleks u Hrvatskoj i šire, a svojom urbanističkom organizacijom, graditeljskom vrsnoćom i očuvanošću, trag su jednog vremena. U drugoj polovini 19. stoljeća, kao posljedica industrijske revolucije, značajno se intenzivira poljoprivredna proizvodnja na beljskom vlastelinstvu u Baranji, tada jednom od najnaprednijih u Europi. Izgradnjom nasipa osiguravaju se obradive površine, grade se ceste i planska naselja, pustare. U Baranji je revitalizacijom obuhvaćena Zlatna Greda. Zlatna Greda osnovana je oko 1870. godine. Najistočnija je baranjska pustara, smještena uz sam rub Kopačkog rita i ostala je očuvana do danas. Specifična je po uspješnoj turističkoj revitalizaciji koju provodi udruga Zeleni Osijek. Oni su putem fondova Europske unije obnovili upravnu zgradu te popratne objekte. Pustara Zlatna Greda zaštićeno je kulturno dobro Republike Hrvatske od listopada 2011. godine. Primjerom Zlatne Grede trebale bi i ostale baranjske pustare sačuvati trag vremena i industrijsku baštinu iskoristiti za razvoj kontinentalnog turizma, koji bi u toj formi bio jedinstven u Hrvatskoj. Mogućnosti su brojne kroz financiranje programa EU kroz koje bi se mogli obnoviti nekadašnji domovi stanovnika Pustara i industrijski pogoni koji su djelovali (npr.

kovačnica, škola, magazin/čardak u Zlatnoj Gredi) kao turistička (zaštićena) naselja. Uz Zlatnu Gredu, primjer može biti i Mirkovac, gdje se punih devet godina održava tradicionalno okupljanje pustaraša uz prigodan sportsko – zabavni program u organizaciji udruge Pustaraši. U Mirkovcu danas živi 64 stanovnika i zasad, postoje sve predispozicije da se u dogledno vrijeme tamo nastavi život. Općina Kneževi Vinogradi vodi se politikom da Mirkovac ostave „na životu“ pa su i tamo vršene investicije, poput vodovodne mreže, a obnovu stare škole u funkciju kulturnog doma, Općina planira prijaviti na natječaje. Veći dio stanovnika Jasenovca preselio se u prije nekoliko godina sagrađenu zgradu u Kneževim Vinogradima, a preostala četiri stanovnika to odbijaju. Na području Općine Bilje „živi“ pustara Kozjak, koja broji 20-ak stanovnika. U Kozjaku je izgrađen vodovod, a Općina održava ostalu infrastrukturu. Umjetnik Nikola Faler, odnosno njegova udruga „Slama Land art“ kupili sunekadašnji dom kulture, a ovo se ljeto upravo u Kozjaku održao i Slama fest.“

2. Smatrate li da bi se revitalizacijom baranjskih pustara doprinijelo valorizaciji industrijske baštine Republike Hrvatske te time i održivom razvoju cjelokupnog turizma Baranje?

„Revitalizacijom baranjskih pustara svakako bi se doprinijelo valorizaciji industrijske baštine Baranje i Republike Hrvatske. Pustare ponovno mogu postati rasadnici znanja (kroz edukativne centre) i dodatni pokretači turističkog i kulturnog razvoja Baranje koji bi omogućili očuvanje vrijedne industrijske baštine. Kroz kulturne programe poput dramskih Living history programa za turiste, takva vrsta turizma bila bi jedinstvena za razvoj, očuvanje i napredak baranjske baštine i baranjskih pustara. Jedna od vrijednosti pustara je upravo geografski položaj, jer su baranjske pustare smještene na najplodnijoj zemlji.“

3. Smatrate li da bi se revitalizacijom baranjskih pustara stvorili uvjeti za razvoj kulturne infrastrukture u postojećim objektima, primjerice muzeja ili edukacijskog centra?

„Revitalizacijom baranjskih pustara stvorili bi se uvjeti za razvoj kulturne infrastrukture u postojećim objektima. Primjer tome su Zlatna Greda i Kozjak.“

4. Što je, po Vama, ključno za uspješnu provedbu revitalizacije pustare?

„Nakon Prvog svjetskog rata traje razdoblje intenzivne obnove i izgradnje, a slijedi ga doba stagnacije u međuratnom periodu, da bi nakon Drugog svjetskog rata pustare bile prepoznate kao prostor izuzetnoga gospodarskog potencijala. Precizno i pažljivo isplanirano sustav, dobro pozicionirana arhitektura koja se sastoji od zgrada, cesta i (zaboravljenih) željezničkih tračnica čeka da bude ponovno otkrivena, zaštićena i ponovno stavljena u upotrebu kao turistička znamenitost. Ključno je imati dobar strateški/ razvojni plan i temelje prošlosti, te stručnjake iz područja povijesti, turizma, arhitekture i srodnih djelatnosti ključnih za provedbu.“

5. Koje bi sve dionike trebalo uključiti u revitalizaciju i mislite li da bi i lokalno stanovništvo trebalo sudjelovati u planiranju provedbe revitalizacije?

„U cilju kvalitetnog razvoja kulturnog turizma i revitalizacije baranjskih pustara mora biti uključeno i lokalno stanovništvo jer se stvaranje proizvoda na osnovi kulturno-povijesne baštine utječe na samo lokalno stanovništvo i njegov identitet. Kulturno-povijesnu baštinu stanovništvo percipira kao vrijednosti iz svoje prošlosti koju treba sačuvati za budućnost. Lokalno stanovništvo je vrlo važan dionik u razvoju baranjskih pustara, a zainteresirano je za njen razvoj jer je svjesno da iskorištavanjem resursa i lošim odlukama može rezultirati uništavanjem postojećih vrijednosti u njihovoj životnoj sredini. Lokalno stanovništvo u razvoju kulturnog turizma baranjskih pustara zasigurno može kroz projekte očuvanja pustara, uređenje infrastrukture, vizualnog identiteta ali i kroz različite vidove komercijalizacije kulturno-povijesne baštine može ostvariti i materijalnu korist (mogućnost zapošljavanja, otvaranja suvenirnica, ateljea, pružanje specifične enogastronomске ponude, izrade autohtonih proizvoda i suvenira, demonstracijsko prikazivanje starih zanata, radionice, izgradnja primjerenih smještajnih kapaciteta).“

Prilog 3. Intervju s Dinkom Pešićem, direktorom eko centra Zlatna Greda (03. rujna, 2023.)

1. Prema Vašem mišljenju, postoji li mogućnost za revitalizaciju baranjskih pustara, ako da, u kojem smjeru bi ste ih razvijali?

„Pa mogućnost postoji, postoje naravno i neke prepreke, a sad pustare zavisno o njihovom položaju recimo mislim da je čak većina ih je u općini Bilje, općini Kneževi Vinogradi i znam da je prostorni plan parka prirode Kopački rit već definirao neke pustare u općini Bilje konkretno Zlatnu Gredu i Tikveš, kao pustare koje su više usmjerene na neki ekološki razvoj i eko turizam itd. Dok su neke pustare više prezentacije povijesti poljoprivrede, etnografije, znači ovisno o njihovom položaju. Uglavnom razvoj eko turizma, ekološke proizvodnje, prezentacije starih zanata.“

2. Smatrate li da bi se revitalizacijom baranjskih pustara doprinijelo valorizaciji industrijske baštine Republike Hrvatske te time i održivom razvoju cjelokupnog turizma Baranje?

„Pa sigurno da bi, sigurno da bi. Pe evo recimo konkretno mi su u Zlatnoj Gredi baš kroz rekonstrukciju našeg eko centra, a to je prije bila bivša upravna zgrada pustare, doprinijeli smo tome da konzervatorski odjel u Osijeku valorizira kompletnu pustaru i 2011. godine zaštititi kao industrijsku cjelinu, znači kompletno naselje je zaštićeno kao kulturna baština. Na sličan način se mogu i druge pustare obnoviti, a koje nažalost propadaju i veći dio objekata je propao, ali ima elemenata.“

3. Smatrate li da bi se revitalizacijom baranjskih pustara stvorili uvjeti za razvoj kulturne infrastrukture u postojećim objektima, primjerice muzeja ili edukacijskog centra?

„Da definitivno, to je bio jedan od planova u Zlatnoj Gredi, konkretno muzej povijesti, poljoprivrede i šumarstva i itd. Može se, pogotovo u većim objektima koji su bili magazini da li Zlatna Greda Mirkovac itd. U Mirkovcu je i dalje skladište i imaju puno strojeva i opreme koja s početkom 20. stoljeća. Koja bi se s malo uređenja mogla postaviti i kao trajni postav povijesti industrijske i poljoprivredne baštine Baranje. Pogotovo u tako većim objektima, idealno za to.“

4. Što je, po Vama, ključno za uspješnu provedbu revitalizacije pustare?

„Pa ono što je najveća kočnica je to što su pustare u državnom vlasništvu, neke su vlasništvu hrvatskim šuma, neke su vlasništvu Belja odnosno bivšeg Agrokora odnosno Fortenove grupe. Znači nikad one nisu bile privatno vlasništvo, znači privatna osoba čak i neka institucija kupiti parcelu odnosno infrastrukturu na njoj nego ju može uzeti u neki najam. Tako da, ovaj, najprije uređenje vlasništva, a i drugi

problem je što većina baranjskih pustara nema nikakvu komunalnu infrastrukturu. Znači imaju električnu mrežu, ali nemaju ni vodovod ni kanalizaciju znači to su neki osnovni preduvjeti da bi se tu mogli odvijati neki smisleni sadržaji. A nakon toga mislim da kroz fondove europske unije da bi se tu relativno lako moglo dobiti sredstva za obnovu i stavljanje u funkciju takvih objekata, ali ovo su neki preduvjeti koji su na razini države i lokalne samouprave.“

5. Koje bi sve dionike trebalo uključiti u revitalizaciju i mislite li da bi i lokalno stanovništvo trebalo sudjelovati u planiranju provedbe revitalizacije?

„Pa mislim da bi svakako bilo dobro, pogotovo jer ima puno ljudi koji su bivši pustaraši. Ima okupljanje u Mirkovcu svake godine starih pustaraša koji imaju i te neke stare priče i znaju kako je to funkcioniralo nekad i možda mogu dati neke dobre smjernice u kojem smijeru to razvijati. A definitivno tu uključiti i lokalnu samoupravu i muzeje i dionike kako što su hrvatske šume i hrvatske vode, općine i županije. Tako da, uključivanjem šireg dijela dionika rezultiralo bi nekom kvalitetnijom provedbom revitalizacije.“

Prilog 4. Intervju sa Smiljkom Tokić, bivša stanovnica pustare Mitvar (05. rujna 2023.)

1. Koje godine, na koju pustaru i s kojim razlogom ste došli tamo?

„Pa ja bih rekla da sam prvi puta došla na pustaru i počela raditi 1959. godine, a došla sam u pustaru Mitvar (Brestovac). Tamo sam radila kao sezonac na polju s repom, kukuruzom i eto tako.“

2. Kada se došli, ako mi možete opisati kakvo je stanje bilo na pustari? (infrastruktura, smještaj, uvjeti života)

„Imali smo barake svi smo u barakama spavali u nekoj sobi deset u nekoj pet kako di, kako je koja velika. Bili su stanovi za direktore i poslovođe, ali oni su to imali u Brestovcu. Išlo se u Kneževe Vinograde u dućan, u Grabovac, škola je bila samo u Suljošu i u Grabovcu 4-5 razreda. Imali smo uvečer zabave, kad dođemo s posla pokupimo se u jednu baraku i tamo plešemo, igramo, pjevamo.“

3. Tijekom godina Vašeg života na pustari što se sve unprjeđivalo, a što je nazadovalo? (uvjeti života, kulturni i društveni život, obrazovanje)

„Na pustari sam bila jedno 4-5 mjeseci, a onda 6 mjeseci u pustari Karanac. Ma nije se ništa unaprjeđivalo, samo se radilo na poljoprivredi nije se ništa puno mijenjalo.“

4. Kada i iz kojeg razloga ste odlučili napustiti pustaru?

„Iz pustare Karanac došla sam u Beli Manastir, tamo se naseljavalo stanovništvo, bilo je dućana, škole, ambulante i tamo sam kuću napravila, kako bi se reklo otišla sam za boljim životom.“

5. Gledajući iz današnje perspektive, mislite li da bi obnova pustara pridonijela kulturnom i turističkom razvoju Baranje?

„Pa sigurno bi bilo lijepo kada bi se nešto novo radilo kod nas u Baranji, samo treba netko tko će se prihvatit posla i napraviti nešto kako spada.“

Prilog 5. Intervju s Ilonkom Hatvalić, bivša stanovnica pustare Karanac i Sokolovac (04. rujna 2023.)

1. Koje godine, na koju pustaru i s kojim razlogom ste došli tamo?

„Ja sam 1946. došla i to kada sam imala pet godina. Ja sam odrasla na pustari i bio je jako lijep društveni život, to je bila velika poljoprivreda i svake godine dolazila je sezona ljudi iz Bosne i Slovenije . Djeca su imala slobode za život, to je bilo jako lijepo. Od 1946. sam bila na pustari Karanac pa sam otišla 1959. na tri godine u Sokolovac, jer sam se udala, i onda smo se opet vratili u Karanac i skroz smo bili tamo do 1977. dok se nismo preselili u kuću.“

2. Kada se došli, ako mi možete opisati kakvo je stanje bilo na pustari? (infrastruktura, smještaj, uvjeti života)

„Bilo je barake što su dolazili sezona, radnici, ali imali smo normalne stanove, bilo je i novo gradnje i stare gradnje, stara gradnja su bili jednosobni, a nova gradnja su bili dvosobni i tamo su bili i inženjeri i direktori, sve je to živjelo u pustari. Isprva nije bilo trgovina, ali poslije je došlo, ali dosta kasno, točno ti ne mogu reći. Škole nije bilo, išli

su u školu Karanac (selo), dva kilometra do škole, nije ni ceste bilo isprava, blato se gazilo i snijeg al se išlo. Nije bilo ni ambulante i po poštu se išlo u Karanac (selo).“

3. Tijekom godina Vašeg života na pustari što se sve unprjeđivalo, a što je nazadovalo? (uvjeti života, kulturni i društveni život, obrazovanje)

„Pa nisu baš, jedino su park sa stanovima dograđivali. Dobro i vodu su doveli, mislim ono gradsku. Da i cesta se napravila do sela i do Kozaraca i Osijek sve se spojilo. Bilo je zabave u parku, bio je veliki dom dok još televizori nisu postojali tek su počeli izlaziti, onda su kupili, uprava je kupila jedan televizor i tamo se narod okupljao i gledao televizor. Imali smo i predstave, i to je bilo isto.“

4. Kada i iz kojeg razloga ste odlučili napustiti pustaru?

„1977. sam napustila pustaru, a otišla sam jer smo svi smo imali države stanove i onda smo kupili plac i radili na novoj kući u Belom Manastiru.“

5. Gledajući iz današnje perspektive, mislite li da bi obnova pustara pridonijela kulturnom i turističkom razvoju Baranje?

„Da ima pametnog moglo bi, jel to su upropastili, a to su bile jako lijepe pustare Sokolovac, Karanac i Jasenovac, mislim ono prave, jako je bilo lijepo. Tu su držali i stoke i štale, i konji dok nije bilo strojeva, onda je bilo po 12 pari konja u štali. Onda su izašle parnjače pa se s njima oralo. Ima toga dosta što može biti i danas samo da se može i hoće.“

SAŽETAK

Analizirajući razvoj industrije i osnovne elemente vezane uz industrijsku baštinu i industrijski turizam, ovaj rad bavi se temom revitalizacije industrijske baštine baranjskih pustara s naglaskom na kreaciju potencijalnog plana provedbe revitalizacije baranjskih pustara Mirkovac, Kozjak i Zlatna Greda. Baranjske pustare su radnička naselja koja su danas velikom većinom napuštena i zapuštena. Usprkos tome, one su važno industrijsko naslijeđe Baranje i njenih stanovnika te se postavlja pitanje može li se provesti revitalizacija industrijske baštine koja ne samo da će oživjeti industrijsku baštinu Baranje već će i doprinijeti kulturnom i društvenom životu njenih stanovnika. Kako bi se došlo do odgovora provedeno je istraživanje s ciljem da se odgovori na pitanja postoji li potencijal za revitalizaciju industrijske baštine baranjskih pustara i može li se revitalizacijom baranjskih pustara doprinijeti valorizaciji industrijske baštine Republike Hrvatske. Nakon analize dobivenih rezultata, predložen je model revitalizacije baranjskih pustara Mirkovac, Kozjak i Zlatna Greda s naglaskom na osnivanje Multidisciplinarnog edukacijskog centra Baranje i organizacije manifestacije *Dani Pustaraša*, a sve u svrhu provođenja razvoja i revitalizacije industrijske baštine na području Baranje i njenog održivog načina upravljanja.

Ključne riječi: industrija, industrijska baština, industrijski turizam, baranjske pustare, revitalizacija, valorizacija.

ABSTRACT

Analyzing the development of industry and the basic elements related to industrial heritage and industrial tourism, this paper deals with the topic of revitalization of the industrial heritage of the Baranja wastelands with an emphasis on creating a potential implementation plan for the revitalization of the Baranja wastelands Mirkovac, Kozjak and Zlatna Greda. The Baranja wastelands are workers' settlements, which today are largely abandoned and neglected. They are the great industrial heritage of Baranja and its inhabitants, and the question arises whether revitalization of the industrial heritage can be carried out, which will not only revive the industrial heritage of Baranja, but also contribute to the cultural and social life of its inhabitants. In order to find an answer, research was conducted with the aim of answering the question of whether there is a potential for the revitalization of the industrial heritage of the Baranja and whether the revitalization of the Baranja wasteland can contribute to the valorization of the industrial heritage of the Republic of Croatia. After analyzing the obtained results, a revitalization plan was drawn up for the Mirkovac, Kozjak and Zlatna Greda wastelands in Baranja with an emphasis on the establishment of the Baranja Multidisciplinary Education Center and the organization of the *Dani Pustaraša* event, all for the purpose of implementing the development and revitalization of the industrial heritage in the Baranja and its sustainable management.

Keywords: industry, industrial heritage, industrial tourism, Baranja wastelands, revitalization, valorization.